

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՓԼԻՍՏՈՍ ԲԻԻԶՆԻԻ ՊԼՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵՑ

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԻԱՍԵԱՆ

ԳԻՆՆԵԱՆ 1896

ԻԻԻԹԵՐԵԱՆ ՏՊՐԵՐՆ

Սակ
✓
524

ՄԻՋ. ՕՊ. Հ. Նաւարեւոյթե

Հոկտեմբ. 1999

13/25 Հոկտ. 1896,

ԲԻՐԻՍ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ
ՓԵՐՍՈՍ ԲԻՋԱՆԴԻ ԳԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՎԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱԿՈՒ Հ. ՍԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՓԼԻՍՏՈՍ ԲԻԶՆԵՍԻ ՊԸՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵՑ

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

ՎԻԵՆԱ 1896

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԵՐԱՆ

524
h. 8 520.

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱՎՈՐ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ
ՓԱՐՍՏՈՍ ԲԵՐԶԱՆԳԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Փառատույի պատմութիւնը հայ բանասիրութեան համար երկար ժամանակից ի վեր մի առեղծուած է եղել: Թէ էրբէ գրուած այդ պատմութիւնը, սլ է նորա հեղինակը եւ ինչ լեզուով է պատմագրել՝ այս խնդիրների մասին կարծիքները տարբեր են եղել: Ոմանք հեղինակին հայ են համարել, ոմանք յայն եւ ոմանք նայն իսկ ենթադրել են երկու հեղինակ — յայն եւ ասորի. եւ հեղինակի ազգից էլ դատելով՝ պատմութեան սկզբնական լեզուն համարել են հայերէն,՝ յունարէն եւ ասորերէն. իսկ պատմութեան գրութեան ժամանակը բոլորը, բաց ի Հ. Գաթրոճեանից, համարել են Գ. դարի վերջերը: Բայց վերջին ժամանակներս, երբ Փառատ. պատմութեան նշանակութիւնը բարձրացաւ, եւ բանասիրութիւնն սխեց աւելի մանրա-

1 Այս տեսական ունեցող բանասերներին մէջ յիշելու է մանաւանդ Հ. Յ. Ա. Գաթրոճեանին, որ հեղինակին համարում է Սահառունեաց առհմից մի հայ, որ օգտուած է Փառատու Բիւզանս աղյայտ յայն ժամանակագրի գրուածքից եւ գրել է իւր պատմութիւնը հայերէն լեզուով. խորենացուց իրր 60 տարի առաջ: Տես «Հանդէս ամսօրեայ», 1889, մարտ, եր. 40—43:

Արտատուած «Հանդէս ամսօրեայ» լրագրից 1896, Թ. 2—4:

ման հետադրուել վերոյիշեալ խնդիրները՝ ընդ-
հանրացաւ այն կարծիքը՝ թէ հեղինակը յոյն է,
եւ յատկապէս այն հոռոմ Փաւստոս եպիսկոպոսը,
որ պատմութեան մէջ յիշուում է երեք տեղ. այս
հիմնական տեսակէտից բնականապէս եղբակացուե-
ցաւ, որ ուրեմն պատմութիւնը գրուած է Գ.
գարի վերջերում, յունարէն լեզուով:

Քանի որ Փ. պատմութիւնն այսօր մեծ կա-
րեւորութիւն է ստացել մատենագրական եւ պատ-
մական տեսակէտից՝ մենք հարկ ենք համարում մի
անգամ եւս քննութեան ենթարկել յիշեալ
խնդիրները, որոնց այս կամ այն կերպ լուծումը
ազդեցութիւն ունի եւ պատմութեան ճիշդ գնա-
հատութեան, ուրեմն եւ նորա մատենագրական եւ
պատմական արժէքի վերայ: Մեր այս յօդուա-
ծում սահմանափակուում ենք յիշեալ խնդիրների
քննութեամբ, զանց անելով ուրիշ, սչ նուազ
կարեւոր խնդիրներ Փ. պատմութեան վերաբերու-
թեամբ, ինչպէս են բնագրաքննութիւնն, մատե-
նագրական եւ պատմական ստուգանքները:

Այն բանատէրները, որոնք Փ. պատմութեան
հեղինակին յոյն են համարում եւ պատմութիւնը
գրուած յունարէն, Գ. գարի վերջերում՝ են Հ.
Գ. Զարբհանէլեան,¹ Ե. Մ.² եւ Ա. Գարագա-
շեան:³ Նոյա հիմքերը հետեւեալներն են. —

1. — Զ. դպրութեան ցանկի վերջում հե-
տեւեալ խօսքը կայ. «Մտորատ ամենայն պատմու-
թեանց յաղազս իմ տեղեկութեան, որ միանգամ
զմատեանս ընթեռնուցք տունք տասն՝ համարական
թուօք»: Այս խօսքը առաջ հասկանում էին այս

¹ Պատմ. Հայ. դպրութեանց, Բ. տպ., էր. 222—232:

² «Փաւստոս Բուզանդ», Վիեննա, 1890:

³ Քննական պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1895.

Հար. Բ., ԳԼ. Գ. եւ այլուր: — Առանձնակի կարծիք ունին
Հ. Բ. Սարգիսեան («Ազատականագիտութեան եւ իւր բազմազարեան
գաղանկի», էր. 298—299) եւ Նորայր Բի. զանդացի («Քննա-
սեր», 1887, Պրակ Առաջին, էր. 17—60):

մտքով, թէ հեղինակը խոստանում է իւր պատ-
մութեան վերջը տասն տուն (տասնաւորով) տեղե-
կութիւն տալ իւր մասին. եւ որովհետեւ գրքի վեր-
ջում այս տասն տունը չկայ՝ ենթադրում էին, որ
մեղ հասած Փ. ձեռագիրները թերի են վերջից: Սա-
կայն նոր ժամանակներս բանասէրները ուրիշ մեկ-
նութիւն են տալիս այս խօսքին: Նկատելով որ Զ.
դպրութեան Ե. եւ Զ. դրուելներում յիշատա-
կուում է Փաւստոս եպիսկոպոս, իսկ այնուհետեւ
մինչեւ գրքի վերջը յաջորդում են տասն դրուել՝
նորա վերոյիշեալ խօսքը թարգմանում են այսպէս.
«Իմ մասին տեղեկութիւններ բովանդակող բոլոր
դրուելներից յետոյ ընթերցողներդ կը գտնէք
թուով տասը դրուել» (Ե. Մ.) կամ «Մտորատ
(վերջ) բովանդակ պատմութեանս: Յաղազս իմ
տեղեկութիւն, որոց ընթեռնուուն զմատեանս՝ եւ
այլ եւս տասն դրուելք» (Ա. Գարագաշեան.) (այս-
ինքն՝ վերջ պատմութեան, յետոյ իմ մասին տե-
ղեկութիւն, եւ այնուհետեւ դարձեալ տասն
դրուել): — Եթէ «Մտորան» այսպէս հասկնա-
լու լինինք եւ հեղինակի իւր մասին խոստացած
տեղեկութիւնը փնտուելու լինինք Զ. դպր. Ե. եւ
Զ. դրուելներում՝ հեղինակի ազդութեան մասին
այլեւս տարակոյս չի մնայ. որովհետեւ Զ. դրուում
յայտնապէս ատուած է. «Եւ էին սոքա (Փաւստոս եւ
պիսկոպոս եւ եղբայրնորա Առստոտմ) աղէքս և անսոս»:

2. — Գ. դպրութիւնը այսպիսի վերջաբա-
նութիւն ունի. — «Պատարեցաւ երրորդ դարը...
Փաւստոսայ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծ պատ-
մագրի, որ էր ժամանակագիր Յոսիպոս»: Այստեղ
էլ, բանասէրների կարծիքով, յայտնապէս վկայ-
ուում է, թէ պատմութեան հեղինակը, Փաւստոս
Բիւզանդացին, յոյն է: (Հ. Զարբհանէլեան, Ա.
Գարագաշեան:)

3. — Զանազան պատմական դէպքեր հե-
ղինակը ատնուում է «տարբեր յայլոց պատմաց

բանից, որ համազգայ մը համար անկարելի էր. հեղինակի աւանդածները «բոլորովին կ'օտարանան յայլոց պատմչաց, եւ մանաւանդ ի խորենացոյնս... եւ բաւական են հաւատարմացնելու թէ ազգային պատմի մը համար անկարելի է այդպիսի անդիտութիւն:» (Հ. Զարբհանէլեան:)

4. — Հեղինակը «չափազանց ատելութեան ոգի մը ունի ընդդէմ Հայոց, հընցած ատելութիւն մը, որով միշտ առիթ կը փնտռէ մեր ազգը վար զարնելու:» Նա «ոչ երբէք իր Պատմութեան մէջ աշխարհն Հայոց, Խաթաւորն թեր կը գրէ, այլ պարզաբար աշխարհն Հայոց, Խաթաւորն Հայոց եւն: Իսկ եթէ Յունաց վրայ բլլայ խօսքը, սասնկ կը գրէ. «Թէ Խաթաւորն Յունաց, Թէ Ալեքսանդրոց տղա:» (Հ. Զարբհանէլեան:)

5. — Հեղինակն այնպիսի մանրամասնութիւններ է պատմում Մանուէլի եւ Մերուժանի կուռի մասին, որ «կը թուի թէ ականատես էր պատմիչն այս պատերազմին դիպաց.» (Ա. Գարագաշեան, Գ. եր. 179:) Նոյնպէս Ե. Մ. (եր. 51) Ս. Ներսէսի կեանքի վերջին ժամերի նկարագրութիւնը համարում է ականատեսի կամ ժամանակակիցի դարձ:

Ընդունելով հեղինակին յոյն եւ ժամանակակից Գ. դարի անցքերին՝ բանասէրները սրտում են եւ պատմութեան գրութեան ժամանակը մերձաւորապէս: Ե. Մ. համարում է այդ պատմութիւնը գրուած «ոչ ուշ քան 391 թուականը», որովհետեւ հեղինակը «յիշում է Զաւէնի եւ Շահակի տարիները, բայց Ասպուրակէսի հայրապետութեան տարին չէ յիշում, ուրեմն այդ կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ է նա գրել իւր պատմութիւնը:» Ա. Գարագաշեան (Գ. 184) հեղինակին համարում է մեռած Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումից քիչ յետոյ, դեռ եւս Խոսրովի եւ Արշակի կենդանութեան ժամա-

նակ, որովհետեւ «չգիտեր զպատերազմն, որ ծագեցաւ այս երկու թագաւորաց մէջ, զմահն Արշակայ եւ զպառապուռ բարձունն թագաւորութեան նորա», ուրեմն 384-ից յետոյ, երբ բաժանումը տեղի ունեցաւ, եւ 386—387-ից առաջ, երբ ըստ Ա. Գարագաշեանի (Գ. 189) մեռաւ Արշակ եւ Յունաց բաժնի թագաւորութիւնը վերացաւ:

Պատմութիւնն այս ժամանակ, այսինքն Գ. դարի ութնական թուականների երկրորդ կէսին գրուած են թարգմանով՝ բանասէրները բնականապէս եղբակացնում են, որ նա պէտք է գրուած լինէր ոչ հայերէն, այլ յատկապէս յունարէն, որովհետեւ հեղինակը յոյն էր, եւ Գ. դարում հայերէն գրելու հնարաւորութիւն չկար: Մի բանասէր (Ե. Մ.) բերում է Փ. պատմութիւնից նաեւ մի քանի նմուշներ յունաբանութեան եւ յունարէն բառերի, որոնք, նորա կարծիքով, մատնում են հայ թարգմանչի ձեռքի տակ եղած յունարէն սկզբնագիրը:

Քննենք այս կէտերն համառօտիւ:

1. — «Ստորտի», այն մեկնութիւնը, որ Ե. Մ. եւ Ա. Գարագաշեան տալիս են՝ բռնի է եւ ձգձգուած, եւ չէ արգարանում ո՛չ լեզուի քերականութեամբ, ո՛չ լեզուի բառերով, ո՛չ մատենագրելու սովորութեամբ եւ ո՛չ ժամանակագրական հաշուով: Յարգելի բանասէրները, զայլ թագաւորութիւն Փաստաս Բիւզանդացի եւ «Փաստաս եպիսկոպոս հռոմ», անունների նմանութիւնից՝ կամեցել են որեւէ կերպով նրանց նոյնացնել, եւ օգտուել են այն լոկ պատահական հանգամանքից, որ մի կողմից հռոմ Փաւստոս եպիսկոպոսի մասին արուած տեղեկութիւնից յետոյ ասան քլ-ի կայ մինչեւ գրքի վերջը, եւ միւս կողմից հեղինակը խոստանում է գրքի վերջում ասան ասան տեղեկութիւն տալ իւր մասին: Ե. Մ.-ի մեկնութիւնն

ընդունելու համար՝ առ նուազն պէտք է ունենայինք զբուսած. «Ի սփռոտոսի ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան՝ եղև Կանտոնը տասն.», թէպէտ այստեղ էլ անկանոն կը լինէր սփռոտ եւ քան բառերի գործածութիւնը: Մեր հեղինակի նման հայկաբանը չէր գրի «ի ստորոտի», «փոխանակ «ղին», «յեա», բառերին. չէր գրի «տունը», «փոխանակ գրելու «գլուխը», կամ մանաւանդ «կանոնը», ինչպէս միշտ գործ է անում «գլուխ», բառի նշանակութեամբ: Փաւստոսի պատմութիւնը լեզուի նկատմամբ սքանչելի հայկաբանութիւն է, եւ անկարելի է ենթադրել, որ նա այս երկու-երեք տողում համաձայնական սխալ անէր, զեղչէր ասացուածը, (մինչդեռ նա միշտ աւելորդաբան է), եւ երկու բառ գործածէր այնպիսի նշանակութեամբ, որ անսովոր է թէ իրան եւ թէ առ հասարակ սոսկեղէն դարի լեզուին: — Ա. Գարագաշեան պարզապէս ուղղագրում է բնագիրն այն կերպով՝ որ իւր նախատեսալ դիտմանը յարմարեցնէ. — «յաղագս իմ տեղեկութեան», ... է- այլէ- տասն քլ-ի+»: Այսպիսի կամայական ուղղագրութիւններով՝ ամէն մի խօսքի կարելի է տալ ուրիշ նշանակութիւն. «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին եւ զերկիր», խօսքը կարելի է ուղղագրել՝ «Ի սկզբանէ արար» Աստուած, «պա երկին եւ երկիր»: Երբ բնագրի մէջ աղաւաղութեան հետք չկայ, երբ խօսքը, ինչպէս որ գրուած է, ունի պարզ որոշ նշանակութիւն՝ ինչ իրաւունք ունինք նրան ծումելու եւ տալու նրան ուրիշ, թե ցանկացած նշանակութիւնը, որ խօսքն ինքն բառինքեան չունի: Սակայն Ա. Գարագաշեանը չէ էլ պնդում այս մեկնութեան վերայ, խստովանելով որ նա կարող է բռնի համարուել. (Բ. 68:) Աւանդ կանխակալ կարծիքի կարգաւով այդ վիճելի խօսքը — «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց: Յաղագս իմ տեղեկութեան... տունը տասն համարական

թուօք» — ուրիշ կերպ չենք կարող հասկանալ բան սյուպէս. «վերջ բոլոր պատմութիւնների: Տասն տուն (չափաբերական տողերով) տեղեկութիւն իմ մասին»: Այսինքն, պատմութեան գլուխների ցանկը գնելուց յետոյ, որոնք բոլորն էլ սխալում են յաղագս բառով՝ հեղինակը նկատում է, որ այդտեղ, Չ. դպր. Ժ. Չ. գլխով, վերջանում են բոլոր պատմութիւնները, — Ստորոտ ամենայն պատմութեանց. — ապա մի կենսագրական յաւելուածի վերջագիրն է դնում ցանկի վերջը, դարձեալ սկսելով յաղագս բառով, — «Յաղագս իմ տեղեկութեան», եւ որոշում է, որ այդ տեղեկութիւնը բանիկացած պէտք է լինի տասն տունից: Այս տասն տուն տեղեկութիւնը չկայ մեզ ծանօթ ձեռագրի բնութեւ. կամ հեղինակը մոռացել է (կամ չէ կամեցել) իրագործել իւր խոստումը, կամ օրինակդները դուրս են ձգել, իբրեւ զբքի յիշատակարան, որ պատմութեան հետ կապ չունի:

Բայց բացի լեզուի բունագրութիւնից՝ ծագում են եւ ուրիշ անտեղութիւններ, եթէ մի րոպէ ընդունելու լինինք բանասէրների վերայիշեալ մեկնութիւնը: Հեղինակը իւր մասին խոստանում է տեղեկութիւններ տալ. բայց երբ գիտնում ենք այդ տեղեկութիւնները պարունակող գլուխներին՝ տեսնում ենք, որ առաջներ (գլ. Ե.) նոյնչափ վերաբերում է Փաւստոսին՝ որչափ Զորթին — երկու բնիկեր եպիսկոպոսների. իսկ երկրորդ գլուխը (գլ. Չ.) վերաբերում է ուղղակի Առտոսոմ եպիսկոպոսին: Իւր մասին տեղեկութիւն տալ խոստացող մատենագիրը, որչափ էլ զուրկ լինէր գրական ճաշակից եւ սովորութիւններից՝ այդ տեղեկութիւնը, մանաւանդ երբ նա այնքան համառօտ է, կամ խփէր մի գլխում, որ միայն իւր ճառին կը լինէր. կ'աւելայնէր նաեւ տեղեկութիւն, թէ ինչ շարժաւթիքի մասն ստիպեց պատմութիւնը գրելու, եւ այլ մատենագրական ցուցումներ, ինչպէս սովորական է

մեր միւս մասենադիրներին: Իսկ այդ տեսակ՝ երկու գլխում յըրուած, ուրիշի կենսագրութեան հետ խառն, կամ ուրիշի կենսագրութեան մէջ պատահամբ յիշատակուած տեղեկութիւններ հեղինակի անձի մասին՝ անօրինակ են: Չէ կարելի այնպէս ենթադրել, որ հեղինակը «ամենայն պատճառով» վասն իմ տեղեկութեան» մեծահնչուն բառերով կոչէր այն հատուկօր համառօտ տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են Փաւստոս եւ պիսկոպոսին, ոչ միայն Չ. դպր. Ե. եւ Չ. գլուխներում, այլ թէկուզ՝ դքքի միւս երկու տեղերում եղած յիշատակութիւններն էլ միասին առած: Վերջապէս չէ կարելի ենթադրել, ինչպէս ուղեղ դիտում է Ն. Մառ.՝ որ մի լուրջ հեղինակ այսպիսի առեղծուած առաջարկէր ընթերցողին լուծելու, «Ստորտի», խօսքից մակարեբելու՝ որ նա իւր մասին խօսելու է Չ. դպր. Ե. եւ Չ. գլուխներում: — Ենթադրելով որ խօստացուած տեղեկութիւնները Ե. եւ Չ. գլուխներում են ղետեղուած, այսինքն թէ դքքի հեղինակը հոռոմ Փաւստոս եպիսկոպոսն է՝ մենք հանդիսատես կը լինէինք այսպիսի անօրինակ տեղեկութեան. «Յամա Խոսրովու եւ Արշակայ երկուց թագաւորացն բաժանաւորացն մինչ դեռ եւս կային նոս» (Փաւստոս եւ Չորթ) կենսագրութիւն, այսինքն հեղինակին ինքն իւր մասին տեղեկութիւն է տալիս, թէ «Նա (ինքը) այս ինչ թագաւորների ժամանակ դեռ եւս կենդանի էր:» Ո՛վ իւր մասին գրում է, թէ Ես այս ինչ ժամանակ դեռ կենդանի էի: Գիտելու մի կէտ էլ կայ, որ պատմութեան մէջ երբ հեղինակը Փաւստոս եպիսկոպոսի մասին է խօսում՝ միշտ երրորդ դէմք է գործածում. — «Առչեցին զձերունի եպիսկոպոսն,

որում անուն էր Փաւստոս.» (Գ, Գ.) «Եւ առեալ զմարմին որբոյն Ներսէսի... պաշտօնեայք եկեղեցւոյն եւ Փաւստոս եպիսկոպոս եւ պաշտօնէիցն զխաւոր Տրդած...» (Ե, ԻԳ.) «Էր առ այնմ ժամանակաւ Փաւստոս եպիսկոպոս. սա էր ի տան նորին իբրեւ թելակալ.» (Ե, Ե.) «Էր եղբայր մի Փաւստեայ եպիսկոպոսի:» (Չ, Չ:) Այն ինչ երբ հեղինակն իւր մասին է խօսում՝ առաջին դէմք է գործածում. — «Յիւրաքանչիւր իւր գլուխս պատասպեցի... զոր տելքցս էմ», (խօստաբանութիւն). «Մեք ի մերում աստ երաւ... մեր պատմութիւն... հուն մի նշանակեցաւ.» (Գ, Ա.) «Չաւեաւ եթէ առաւելովքն նուազագոյն.» (Գ, Ժ.) «Յազագս իմ տեղեկութիւն.» (Չ, ցանկ:) Գուրու է գալիս մի անբացատրելի հակասութիւն. մի կողմից հեղինակը «Ստորտի», առեղծուածով յայտնում է, որ ինքը հոռոմ Փաւստոս եպիսկոպոսն է, իսկ միւս կողմից երբ այդ Փաւստոս եպիսկոպոսի մասին է խօսում՝ նրան միշտ ներկայացնում է իբրեւ երրորդ, օտար անձ. մի կողմից երբ իւր մասին է խօսում, առանց իւր անունը տալու՝ միշտ ասում է «ես, մեր», իսկ միւս կողմից երբ Փաւստոս եպիսկոպոսի մասին է խօսում (ուրեմն դարձեալ իւր մասին)՝ միշտ ասում է «նա», մինչդեռ բնականաբար պէտք է խօսեր առաջին դէմքով — «Ես Փաւստոս եպիսկոպոս, էի ի տան նորին թելակալ, էր իմ եղբայր մի, հոռոմք էմք ազգաւ.» Եւն: Պարզ է ուրեմն, որ տարբեր անձեր են առաջին դէմքով խօսող հեղինակն եւ հոռոմ Փաւստոս եպիսկոպոսը: Բայց Փաւստոս եպիսկոպոսին՝ պատմութեան հեղինակ համարելու ամենամեծ անտեղութեան ժամանակագրական հարձեւերն են: Ներսէս կաթողիկոսին սարկաւազ ձեռնադրելու համար «կռչեցին զձերունի եպիսկոպոսն, որում անուն էր Փաւստոս, եւ տայր (Արշակ) զնա ձեռնադրել սարկաւազ.» (Գ, Գ:) 364 թուին Փաւստոս եպիսկոպոսն

1 О начальной истории Армении Анонима, «Византийский Временник», 1894, II, стр. 298: — Այստեղ հեղինակը այն կարծիքն է յայտնում, որ «Ստորտը» որեւէ արտադրողի կեղծիք է:

այնքան ծեր է եղել, որ հեղինակը հարկ է համարել նրան բնորոշել «ծերունի», բառով, որին, երևի իբրև աւագագունին եպիսկոպոսների մէջ, հրաւիրում են սարկաւազ ձեռնադրելու կաթողիկոսացու հերետիկոս: Ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ 364ին Փաւստոս եպիսկոպոսը գտնէ իբր 75 տարեկան պիտի լինէր: Այս Փաւստոսը խորովի թագաւորութեան ժամանակ, 384ին եւ յաջորդ տարիներում «դեռ եւս կենդանի է եղել», ինչպէս վկայում է հեղինակը (Ձ, Ե.): Ուրեմն մօտ 95 տարեկան զառամեալ ծեր: Պատմութեան հեղինակը վկայում է, որ խորովի բաժնում (այսինքն 384ից ոչ առաջ) կաթողիկոսութիւն արին նախ՝ Չաւէն 3 տարի, յետոյ Շահակ 2 տարի, (Ձ, ԳԼ. Բ. եւ Գ.) յետոյ «Ապուրակ ոմն, որ էր այր քաղցր եւ խոնարհ, բարերար եւ մարդասէր զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ» (Ձ, ԳԼ. Գ. եւ ԺԵ.): Ուրեմն հեղինակը ոչ միայն Ապուրակէսի կաթողիկոսանալը գիտէ, այլ եւ նորա ընթացքը բոլոր կեանքի ժամանակ, եւ անցեալով խօսելով նորա մասին — «ոչ ինչ հարէր յանդիմանութեամբ խօսել... ըստ կրօնիցն Չաւինայ քնայր նա, աբանէր զամիսյեալս» եւն — ցոյց է տալիս, որ Ապուրակէս արդէն մեռած էր իւր զբաժ ժամանակ. (այլապէս՝ կ'ասէր. Ոչ հարէ, ըստ կրօնիցն Չաւինայ քնայր, աբանէր եւն:) Արդ եթէ հեղինակի ժամանակագրութեան վերայ հիմնուինք՝ կը տեսնենք, որ նա չէր կարող իւր պատմութիւնը գրել յառաջ քան (384+3+2+Ապուրակէսի տարիները) գտնէ 392 թուականը. իսկ եթէ հիմնուինք ուրիշ հեղինակների ժամանակագրական տեղեկութիւնների վերայ այդ պատմութիւնը գրուած պիտի համարենք ամենից ուշը՝ 389 թուին, քանի որ այդ թուականի տեղեկութիւններ է նա պարունակում: Արդ 389ին Փաւստոս եպիսկոպոսը կը լինէր առ նուազն իբր 100 տարեկան, իսկ 392ին՝ մօտ 103 տարեկան: Որչափ

էլ Ե. Մ. -ի հետ ընդունինք, որ «Բուզանդ գրել է իր պատմութիւնը ծերութեան, դուցէ եւ խորին ծերութեան հասակում», դարձեալ անկարելի ենք համարում, որ 100 տարեկան ծերունին ընդունակ լինի մի ընդարձակ պատմութիւն գրելու, լի բազմաթիւ անուններով ու մանրամասնութեամբ, աշխուժով եւ երեւակայութեամբ: Գա Ֆիղիկոպէս անհար է:

Այս խորհրդածութիւնները մեզ իրաւունք են տալիս ասելու, որ Փ. պատմութեան հեղինակը հռոմ Փաւստոս եպիսկոպոսը չէ, որ մի քանի անգամ յիշուում է պատմութեան մէջ, եւ թէ սխալ է այն մեկնութիւնը, որ տալիս են «Ստորոտին», Ե. Մ. եւ Ա. Գարագաշեան:

2. — Փ. պատմութեան հեղինակին յոյն համարողների երկրորդ հիմքը — Գ. դպրութեան վերջաբանութիւնը — զուրկ է կարեւորութիւնից: Այստեղ յիշուում է յիշաւի, որ Փաւստոս Բիւզանդ «էր ժամանակագիր Յունաց», բայց սորա հետ միասին ասուում է, թէ Փաւստոս Բիւզանդ էր ժամանակագիր «Չէ պարսպի»: Այս «Չէ պատմագիրը» անվիճելի կերպով ապացուցանում է, որ Գ. դպրութեան վերջաբանութիւնը յամենայն դեպս չէ կարող Փաւստոս Բիւզանդի գրածը լինել, որովհետեւ սա չէր կարող ինքն իրան կոչել «մեծ պատմագիր»: Այս վերջաբանութիւնը կարող է պատկանել որեւէ գրչի, որ գրքի «Փաւստոս Բիւզանդ» վերնագրից մտրուելով՝ հեղինակին յոյն է համարել. այս դեպքում այդ վերջաբանութիւնը կորցնում է մեր աչքում իւր նշանակութիւնը՝ իբրև վկայութիւն հեղինակի ազգութեան մասին: Բայց մենք աւելի հաւանական ենք համարում, որ այդ վերջաբանութիւնը նոյն իսկ հեղինակի գրածն է, բայց ոչ յոյն Փաւստոս եպիսկոպոսի, այլ անձանօթ հայ հեղինակի, որ յայտնի գիտումներով հարկ է համարել սքողել իւր ազգութիւնը եւ գիբքը վերագրել յոյն Փաւստոսին:

3. — Գ. Տիմբը նոյնպէս զուրկ է կարեւորութիւնից: Պատմական աեղեկութիւնները խորենացուցող տարբեր կերպով աւանդելը երբեք չէ կարող ապացոյց համարուել հեղինակի օտարագրութեան, այլ միայն նորա անտեղեկութեան, մանաւանդ երբ այդ տարբեր աւանդուած պատմութիւնների մէջ չկայ դիտաւորութիւն ազգը նուաժողութիւնը: Այս կէտի վերայ չարժէ երկար կանգ առնել: Պատմական այն անցքերում, որոնք տարբեր են աւանդուած Փաւստոսից եւ խորենացուցի՝ բանասիրութիւնը ներկայումս սխալուած է համարում խորենացուն, եւ ոչ ընդ հակառակին: Իսկ եթէ սխալուած համարէինք Փ. պատմութեան հեղինակին՝ ոչ թէ Հ. Զարբհանէլեանի նման պիտի եղբակացնէինք, թէ «ազգային պատմիչ մը համար անկարելի է այդպիսի անդիտութիւն», այլ աւելի մեծ իրաւունքով՝ թէ «ժամանակակից պատմիչ մը համար անկարելի է այդպիսի անդիտութիւն»:

4. — Գ. Տիմբի դէմ, այն է, որ հեղինակը «չափազանց ատելութեան ոգի մը ունի ընդդէմ Հայոց, որով միշտ առիթ կը փնտռէ մեր ազգը վար զարնելու» — արդէն բաւարար առարկութիւններ արել են մեզանից առաջ: Ա. Գարագաշեան (Բ. 72) բազմաթիւ օրինակներ է բերում Փ. պատմութիւնից, որ հեղինակն այնչափ «գրուածքը կը խօսի ազգին հայրապետաց, թագաւորաց, զօրավարաց, նոյն իսկ երկրին կարգաց եւ յօրինուածութեան վերայ», ուստի եւ «չի կրնայ թշնամի կոչուիլ՝ եթէ ուրեք ուրեք պատմէ ազգին թերութիւններն եւ մարտութիւններն եւս անաչառապէս»: Նոյն հեղինակն, ինչպէս նաեւ Հ. Գաթրճեան նորանից առաջ¹, իրաւամբ նկատում են, որ Փ. հեղինակից շատ աւելի պարտաւում է Հայոց՝ խորենացին, որի հայ ազգութիւնը սակայն չէ կա-

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», վերոյիւեալ տեղում:

րելի ուրանալ այս պատճառով: — Մեր կողմից մի երկու նկատողութիւն աւելցնենք այստեղ այն կէտերի վերաբերութեամբ, որոնք դեռ պահում են իրանց նշանակութիւնը: — Փ. պատմութեան հեղինակը երբեք չէ գրում աշխարհւոյ Հայոց, թագաւորն թեր, այլ աշխարհւոյ Հայոց, Խափառն Հայոց. իսկ երբ Յունաց մասին է խօսում՝ ասում է թէ թագաւորն Յունաց, թէ Աթենացուց քաղաք: Որ հեղինակը չէ գրում աշխարհւոյ Հայոց, թագաւորն թեր՝ այդ ճիշտ է. բայց դա հեղինակի օտարագրութեան նշան չէ, այլ ժամանակի մատենագրելու սովորութիւնը: Կորինը անպայման հայ է եւ հայերէն է գրել. բայց նա էլ շարունակ գրում է. «Գիրս նշանագրոց Հայաստան ազգին» (Նոր ապ. եր. 16.) «Գառնայր յերկիրն՝ Հայոց... աշխարհին՝ Հայոց» (26). «Երեւելով աշխարհին՝ Հայոց» (33). «Թագաւորին՝ Հայոց, որոց անուն կոչէր Առաջապարհ» (17). «Ի հինգերորդ ամի Առաջապահայ արքային՝ Հայոց» (եւն): Նոյն երեւոյթը խիստ յաճախ նկատուում է եւ Ազգութանդեղոսի մօտ³: Գաղով «Թէ թագաւորն Յունաց», «Թէ Աթենացուց քաղաքին», խօսքերին՝ նկատենք, որ հայի համար էլ բնական է մեծ կոչել այն որ արդարեւ մեծ է: Բայց զարմանալին այն է, որ Փ. պատմութեան հեղինակը մի մի անգամ միայն թէ կոչելով Յունաց կայորը եւ Աթենքը՝ նոյն սիտոսը աւելի յաճախ գործ է ածում Հայոց թագաւորների եւ հայ քա-

¹ Փ. ի հայատեցութեան դէմ տես ե. Մ. եր. 4—5:

² Ն. Մառ (Առօրինք, 298) նկատում է. «Այս անկարեւոր երեւոյթը (այսինքն Աշխարհւոյ Հայոց, Թէ թագաւորն Յունաց) պարզապէս նորանով է բացատրուում, որ Փաւստոս պատկանում է դեռ այն ժամանակին, երբ նորագործ հայերին ասորի ուսուցիչները քրիստոնէական կրօնի հետ պատուաստում էին եւ այն քաղաքական աշխարհահայեացքը, որ տիրապետում էր եւ Ասորիքում, եւ ազգային ինքնաշնչութիւնը դեռ չէր արձարձուել: Յամենայն դէպս նոյն երեւոյթը նկատում ենք եւ Անանունի մօտ»:

³ Տպագր. թիֆլիսի, 1882, էր. 26, 29, 33..., 502, 505, 506, 507 եւն:

ղարքների համար. — (եւ այս հանգամանքը՝ ասորի- նակի կերպով՝ չէ առել ի նկատ շ. Զարբհանէլէան, որ այնքան մեծ կարեւորութիւն է տալիս՝ հեղինակի «մեծ» կոչելուն Յունաց կայսրը եւ Աթէնքը): Այսպէս մենք գտնում ենք. «Մեծի թագաւորին խորովու». (Գ. Ը.) «Թագաւորն մեծ Արշակ», (Գ, ԺԱ.) «Մեծ արքայն Տիգրան», (Գ, ԺԵ.) «Զմեծ թագաւորն Հայոց զՊապ», (Ե, ԼԲ.) նոյնպէս եւ՝ «Արշակունեաց քաջարանց», (Գ, ԺԱ.) «Քաջարանց խորով թագաւորն Հայոց մեծաց», (Գ, ԺԱ.) «Զմեծ քաղաքն Երուանդաշատ», (Գ, ԾԵ.) «Քաղաքին մեծի Արտաշատ», (Գ, Ը.) «Ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ», (Գ, ԺԲ., Գ, ԾԵ.) եւն: Աւելացնենք եւ այն, որ հեղինակը մեծ է կոչում նոյն իսկ Մաղքթաց թագաւորին — «Սանէսանայ մեծի թագաւորին». (Գ, Է:) Հայոց թագաւորներին այս արտաբաները չէր կարող տալ ոչ մի յոյն, եւ ոչ էլ անաչառ կամ անտարբեր հայր, այլ թունդ ազգասեր, ազգամիլ հայր միայն, որովհետեւ հայ թագաւորները Գ. դարի երկրորդ կեսում անդոր թոյլ իշխաններ էին, Յունաց եւ Պարսից քաղաքականութեան խաղալիկ, նոցա ձեռքով ու համաձայնութեամբ թագաւորած, նոցա ձեռքով դահից իջեցրած: Նրանց մեծ կոչելը ուրեմն պատմական սխալ է, որ կարող է բացատրուել միայն հեղինակի չափազանց ազգասիրութեամբ: — Մենք յետոյ ուրիշ հանգամանքներ մեջ կը բերենք, ուրմէք շոշափելի կերպով ցոյց կը տան հեղինակի՝ հոգով, սրտով, զգացմունքներով ամենազուտ հայ եւ հայասեր լինելը, որով միանգամայն կը հերքուի կարծիքը հեղինակի հայատեցութեան մասին, որ մի խոշոր թիւրիմացութիւն է:

Ծ. — Ե. հիմքը, որով բանասերները կամենում են սպառնացանել, թէ պատմութեան հեղինակը ականատես կամ ժամանակակից է եղել իւր պատմած դէպքերին (ուրեմն եւ պէտք է լինի Գ. դա-

րում ասորոյ հոռոմ Փաւստոս Եպիսկոպոսը՝ պատմութեան մեջ նկատուած մանրամասնութիւններն են, որմէք այնպէս մանր եւ սիրով նկարագրուած են: Ա. Գարագաշեան (Գ, 179) իբրեւ այսպիսի, ականատեսի նկարագրութիւն՝ մասնաշարժ է լինում Մերութանի պատմութեան գլխի վերայ. (Ե. ԽԳ.) իսկ Ե. Մ. (51)՝ Ս. Ներսիսի կեանքի վերջին ժամերի նկարագրութեան վերայ. (Ե, ԽԳ:) Կարող ենք մեր կողմից աւելացնել, որ այդպիսի մանրամասն կենդանի նկարագրութիւններ ուրիշ շատ առկա կան Փ. պատմութեան մեջ, եւ ուրքա, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ յատուկ անունները, յերաւի կարող էին մեզ համոզել, որ հեղինակը ականատես, դոնէ ժամանակակից է իւր պատմածներին՝ եթէ չունենայինք հաստատ ապացոյցներ՝ թէ կարելի է նայնպիսի նկարագրութիւններ անել առանց ականատես կամ ժամանակակից լինելու: Ահա մի քանի օրինակ մեր մատենագրութիւնից. — «Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա, եւ դնայր նա փախտատական... եւ ընդ պղնձի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մտեղէն արձանն, յերկիր խորսխեալ վտարեալ նեան»,¹ — «Զոր անսեալ թագաւորին Բասլաց՝ մտ հասանէ յարքայն... եւ զյոգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարին»,² — «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս... արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»,³ — «Զայս, եւ որ այլ այսպիսիք բազումք, երբ մերոյ աշխարհիս... եւ ի խրախմանութիւնս օրինաւոր»,⁴ — «Խեծաւ զՔուռկիկ-Ջալալին, գլխն եգի զլսու գեօտին... Նայինք՝ խրոզբեր ինչ ա՛ստի»,⁵ — «Մէկ մեծ,

¹ Ա. դպր. Սեբեոսի-Անանուսի պատմութիւն, հրատ. Պատկ. եր. 3-4:

² Խորենացի, Բ, 26:

³ Անդ, Բ, Ծ.:

⁴ Անդ, Ա, ԽԳ.:

⁵ Դաւիթ եւ Մհեր (հրատ. Մ. Արեղեանի), Շուշի, 1889, եր. 23:

ժիր, ախտիար խաւսր ըմ կէր մէջքեր. . . Խաւսր
 սասայ. Ինա ճուչ կանաչ չաղբը:»¹ Նոյն Փ. Պատ-
 մութեան հեղինակը նոյնպիսի մանրամասն, կեն-
 դանի նկարագրութիւններ է անուժ այնպիսի դի-
 պրաւածներ, որոնք երբեք իրապէս չեն կատարուել,
 այլ առասպել են, որոնց ուրեմն չէր կարող հե-
 ղինակը ժամանակակից եւ ականատես լինել:
 (Համեմատել Գ, ԽԵ, Պապի զարգացումը թիւն-
 ներն ու տեսարանը Պապի եւ Փառանձեմի մէջ: —
 Գ, ԾԳ. եւ Ե, Է. — Արշակի ձերբակալութիւնը եւ
 մահը. տեսարանները Արշակի եւ Շապուհի, Արշակի
 եւ Գրատամասի մէջ: Աերջին տեսարանը էթէ ոչ
 առասպել՝ դոնէ անմատչելի էր հեղինակին): Աեր-
 ջապէս հեքեաթների մէջ հարիւրաւոր տեղերում
 պատահում են այսպիսի մանրամասնութիւններ եւ
 բնական նկարագիրներ. բայց ոչ որ դորանց չէ
 հետեւցնում, թէ հեքեաթների ստեղծողները
 ժամանակակից կամ ակնատես են եղել այն դոր-
 ծերին, որոնք երբեք դոյութիւն չեն ունեցել
 իրականապէս: Մանրամասնութիւնների, բնական
 նկարագիրների աղբիւրը գտնուում է հեղինակի
 երեւակայութեան մէջ. երբ հեղինակի մէջ զար-
 գացած է այս ընդունակութիւնը՝ նա, առանց
 կարօտելու աչքի կամ ականջի թելադրութեան,
 ստեղծում է կենդանի պատկերներ, որոնց զար-
 դարում է այնպիսի մանրամասնութիւններով ու
 հանգամանքներով, որ նա ձեռք է բերել՝ դիտե-
 րով կեանքի երեւոյթները: Մեր խօսքին սպառցոյց
 են բազմաթիւ դեղարուեստական դրուածքները
 բոլոր ազգերի մատենագրութիւնների մէջ: Փ.
 պատմութեան հեղինակը այսպիսի բանաստեղծ,
 վառ երեւակայութեան տէր պատմագիր է. մա-
 նաւանգ բանաստեղծական են նորա աղբիւրները
 — ժողովրդական վէպերն եւ աւանդութիւնները:

1 Ա՛նդ, էր. 29:

Այս հանգամանքով են բացատրուում նորա պատ-
 մութեան մէջ ոչ միայն մանրամասնութիւններն
 ու կենդանի նկարագրութիւնները, այլ եւ օտա-
 բոսի չափազանցութիւնները, բազմաթիւ հրաշք-
 ները եւն:՝

Փ.ի պատմութիւնը Գ. դարի գործ համարող
 բանասէրների մի փաստն էլ այն է, որ այս պատ-
 մութիւնը հասնում է մինչեւ Արշակունեաց թա-
 գաւորութեան բաժանումը (384-ին, ըստ այժմեան
 հաւանական ենթադրութեան), որ հեղինակը մե-
 ռած պէտք է լինի այս բաժանումից քիչ յետոյ,
 որովհետեւ չգիտէ Խոսրովի եւ Արշակի մէջ ծա-
 դած պատերազմը, ոչ Արշակի մահը եւ ոչ նորա
 թագաւորութեան վերջնաւրը: Սակայն այս արա-
 մաբանութիւնը ուղիղ չէ: Խորենացին էլ իւր
 պատմութիւնը վերջացնում է Արշակունեաց թա-
 գաւորութեան բարձունով եւ Ս. Սահակի ու
 Մեսրոպի մահով. Ղ. Փարպեցին էլ իւր պատմու-
 թիւնը վերջացնում է Աւհանի մարզպան բնորուե-
 րով. բայց այս հանգամանքներից չենք եզրակա-
 ցնում, թէ Խորենացին մեռել է Ս. Սահակից ու
 Մեսրոպից քիչ յետոյ՝ որովհետեւ չէ գրել Աար-
 դանանց նահատակութիւնը, կամ Փարպեցին մե-
 ռել է Աւհանի մարզպան նշանակուելուց անմի-
 ջապէս յետոյ, որովհետեւ չէ յիշում նորա գոր-
 ծերը մարզպանութեան ժամանակ: Այս երեւոյթը
 ուրիշ՝ բնական բացատրութիւն ունի. հեղինակը
 նախապէս որոշում է իւր գրելիք պատմութեան
 սահմանը, եւ իբրեւ վերջին կէտ՝ իւր պատմու-

524

1 Մէջ բերենք այստեղ Հ. Այսնեանի այս ընտրու առ-
 ղերը Փ.ի պատմութեան մասին. — «Ասոր (Փ. Բի զանգա-
 ցոյն) ոսկեղէն յեզուն՝ գրողին բանաստեղծական անզուսպ
 ցնորիցը թափովն ամէն գրաւոր օրինաց կապանքէն ապ-
 սամբ կ'եղէ... շատ անգամ կարծես թէ քանի մը տող միա-
 հետ՝ հին Գողթան երգերուն շարունակութիւնն է աչքիդ
 տակ՝ փափուկ եւ ոգէլից կրկնութիւններով:» Բնն. քերակ.
 Ներած. էր. 58:

Թեան՝ ընտրում է մի նշանաւոր, դարադրուխ կազմող (epochemachend) դիպուած, որից յետոյ պատահածները նորա ծրագրի մէջ չեն մտնում: Այսպիսի նշանաւոր դիպուած է Խորենացու համար՝ Հայաստանի քաղաքական իշխանութեան բարձունքն եւ ազգի երկու լուսաւորիչներին մահը, որի հետ եւ հայրապետութեան դադարելը Ս. Գրիգորի սահմից, — դիպուածներ՝ որ նա այնպէս սրտաուռ չողբում է: Ղ. Փարպեցու համար՝ Վահանի մարդպանութիւնը, որով փակուում է յիսնամեայ կրօնական պատերազմների վերջին երեսը — քրիստոնէութեան յաղթանակով: Այսպիսի կէտ է եւ Փ.ի հեղինակի համար՝ Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումը, երբ «բազում գաւառք յերկոյնեցնի հատան, նուազեաց, բաժանեցաւ, ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պահասեաց յիւրմէ մեծութենէն:» (Չ, ա:) Հեղինակի համար՝ այս բաժանումը վերջ էր Հայոց պատմութեան: Հէնց դրբի սկզբումն էլ հեղինակը սրտում է իւր պատմութեան սահմանները. — «Ժամանակագիր աւարեալ ի թագաւորութենէն Խորովու սրբոյ Տրդատոյ ֆինչէ ի ֆին վերջին ժամանակն վարիտարելոյ թագաւորացն Հայոց, եւ ի քահանայապետութենէն Վրթանայ... ֆինչէ ցոյնսիկ ի վերջինսն՝ որը կային գլխաւորը եպիսկոպոսը Հայոց.» (Խոստաբանութիւն:)

Հեղինակի գործածած լեզուից — «ի ֆին վերջին ժամանակն», «ցոյնսիկ ի վերջինսն», որը կոչին գլխաւորը», — եւ այն հանգամանքից, որ նա իւր պատմելիքները կոչում է «կարգ անցելոց իրաց», երեւում է, որ նա ժամանակակից չէ եղել իւր պատմածներին, այլ սուրբ անցեալի յիշատակարաններ են: Այս բանը մահաւանդ բացայայտ է երեւում Չ. ա. վերջին բաւերից. — «նուազեաց, բաժանեցաւ, ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պահասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն եւ յայոց:» Եթէ

հեղինակը ժամանակակից լինէր՝ նա կ'ատեր. «յայտ ժամանակի», կամ «ի ժամանակս ֆեր», իսկ «յայն ժամանակն եւ յայոց», խօսքը կարող էր գործածել միայն այն մարդը, որ աեսած էր Արշակունեաց թագաւորութեան իսպառ բարձունքը, որովհետեւ այդ խօսքը նշանակում է, թէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը այնուհետեւ, ֆինչէ վերջէ Էր ֆեր կորցրեց իւր մեծութիւնը:

Վերջապէս Փ.ի պատմութիւնը յոյն հեղինակի գործ համարող բանասէրները բերում են մի փաստ եւս, այն է, որ այդ պատմութիւնը գրուած է եղել յունարէն լեզուով (Ե. Մ., 21.) եւ թարգմանուած է հայերէն թարգմանիչներից մէկի ձեռքով. (Գարագաշեան Բ, 74:) Այդ բանասէրները սակայն ոչ թէ պատմութեան բնագրում գտնում են փաստեր, որոնք ապացուցանէին յունարէն սկզբնագրի գոյութիւնը, այլ սկզբնագրի յունարէն գրուած լինելը եզրակացնում են այն հանգամանքից, որ պատմութեան հեղինակ են համարում յոյն Փաւստոս եպիսկոպոսին, եւ պատմութիւնը գրուած՝ Գ. գարի վերջերին, երբ հայերէն գրելու հնարաւորութիւն չկար: Այսպէս է արամբանում Ե. Մ. (եր. 13 եւ յւջ.). երեւի նոյն հիմքն ունի եւ Ա. Գարագաշեան, որ պնդում է, թէ «թէ Բուզանդ է թարգմանութիւն, եւ թարգմանութիւն միոյ ի թարգմանաց» յայտնի է եւ առանց հակառակութեան» (Բ, 74). զոնէ նա նոր փաստեր մէջ չէ բերում՝ ապացուցանելու համար իւր այս անպայման վճիռը, որ ըստ մեզ շատ հեռու է յայտնի եւ առանց հակառակութեան լինելուց: Տրամբանութեան յիշեալ եզրանակն ինքն ըստ ինքեան ճիշտ է, բայց եզրակացութիւնը անընդունելի է. որովհետեւ, ինչպէս աեսանք՝ կասկածելի եւ սխալ են այն հիմքերը, որոնցից բղկում է այդ եզրակացութիւնը: Յիրաւի, երբ մենք համոզուում ենք, որ այդ պատմութեան

Տեղեկանք յոյն Փառասոս եպիսկոպոսը չէ, որ հաստատ ապացոյց չիայ այդ պատմութիւնը Գ. դարում գրուած համարելու՝ այլ եւս ոչ մի հիմք չի մնայ՝ նորա սկզբնագիրը յունարէն լեզուով գրուած ենթադրելու: Թէպէտ եւ Ե. Մ. փորձում է բուն բնագրից մի քանի օրինակ բերել յունաբանութեան եւ յունարէն բառերի՝ բայց նոյն ինքն էլ խոտտովանում է, որ «այդ յունաբանութիւնները շատ սովորական են մեր հին գրականութեան մէջ» (եր. 21), որ «յիշեալ յունարէն բառերից շատերը գործ են ածել եւ մեր հին մատենագիրները» (անդ). նա խոտտովանում է, որ «Բուզանդարանը համարեա թ է չէ ներկայացնում խորթ օտարաբանութեան օրինակներ, եւ որ նրա լեզուն աւելի բնական է՝ քան Ե. դարու մեր նոյն իսկ ինքնուրոյն Տեղեկանքութիւնները» (անդ). նա մինչեւ իսկ նկատում է, թէ «Փառասոսի պատմութիւնը գրած է այնքան կենդանի հայտնաբերութեամբ, այնքան աշխարհիկ ոճեր ու դարձուածներ է պարունակում նա, — որ առաջին հայեացքից գծուար է այդ երկասիրութիւնը թարգմանական համարել» (եր. 12): Ե. Մ. աւելի նշանակութիւն է տալիս Հերակլ անուան երկու անգամ գործածուելուն՝ Վաճագն անուան փոխանակ, եւ Սատրապ բառի յաճախակի գործածութեան՝ նախարար բառի տեղ: Բայց Հերակլ անուան գործածութիւնը դիւրաւ բացատրուում է նորանով, որ զրոգէտ Հայոց մէջ անխտիր գործածական էին Վաճագն եւ Հերակլ, որոնց առասպելներն ու պաշտամունքը շատ նման լինելով՝ նոյնացել էին Հայոց համար:՝ Իսկ սատրապի՝ գործա-

¹ Տես Խորեն. Ա, 111. Բ, 161: — Նաեւ Ազգթանդեղոսի յոյն թարգմանիչը Հերակլ է թարգմանել հայ բնագրի Վաճագնը, երկու գիրը նոյն համարելով:
² Պատկանեանի հրատարակութեան հիմք կազմող ձեռագիրը միշտ ունի «սատրապեար» եւ ոչ «սատրապրո»: Տես Փառասոս, Ս. Պետերբուրգ, էր. 57, ձածութ:

ծութիւնը բացատրուում է Տեղեկանքի ճիշտ բան ոճով եւ նախնեաց լեզուի պէսպիսութեան օրէնքով. Տեղեկանքը միեւնոյն նախարարը արտայայտելու համար անխտիր գործ է ածում — նա հասպետ, տանուաէր, իշխան, շահապատէր, պետ, աւագանի, մեծամեծք, նախարարք. Թնչ զարմանք՝ էթէ երբեմն գործածէ եւ սատրապ բառը, որ հայերէնում վաղուց գործածական պէտք է լինէր, քանի որ դեռ նախնեաց լեզուում ունիւնք նորա հայայտած ձեւն էլ — շահապ:

Եթէ օտարազգի բառերի գործածութիւնը մի գրուածքում նշան համարուէր օտարալեզու բնագրի՝ մենք յունարէն բնագիր պիտի ենթադրէինք նաեւ Արիւնի, Խորենացու եւ Փարպեցու համար, պարսկերէն բնագիր՝ Եղիշէի, նոյն իսկ Փառասոսի համար: Արիւնի փոքրիկ գրուածքը, օրինակ, տանուակներով յունարէն բառեր է գործածում, որոնցից շատերը առաջին անգամ նորա մէջ են պատահում. — ազիւբեա, սիւզուբայ, կղերական, հռետորաբան, հեթանոս, բարբարոս, սիւնհոստական, մարտիրոս, քարտեղ, կանթեղ, սակեր եւն, բայ ի սովորական պատէք, ազոստական, կաթողիկոս եւ այլ բառերից: Խորենացու եւ Փարպեցու մէջ հարիւրներով են պատահում յունարէն բառեր, հարիւրաւոր են պարսկերէն բառերը եւ ասացուածքները Եղիշէի եւ Փառասոսի մէջ: Բայց Փ.ի պատմութեան լեզուն այնքան բնական, կենդանի է, այնքան ձեւերն ու դարձուածքները բուն հայկական, որոնցից շատերը մինչեւ հիմայ էլ ժողովրդական լեզուում ապրում են՝, այնքան ոճը բնուանի է մեզ իւր ճիւղութեամբ, կրկնութիւններով, պատկերաբար ասացուածքներով, որ անկարելի է նրան թարգմանութիւն համարել որեւէ լեզուից: Եւ յիրաւի, չնայելով որ Փ.ի լեզուն այն-

¹ Բազմաթիւ օրինակները տես Գնական քերականութիւն, Ներածութիւն, էր. 63—118:

քան առատքան, մինչեւ իսկ աւելորդքան է, չնայելով որ շատ անգամ անտես է անում լեզուի քերականութիւնը, որ նախագատութիւնների մէջ կապը չէ պահպանում՝ այնու ամենայնիւ նա մեղ աւելի հասկանալի է, քան բոլոր Ե. դարի գրուածքները, սոցա մէջ հաշուելով նոյն իսկ Փարպեցուն: Այս դադանքը բացատրուում է միայն սորանով, որ նա գրուած է բուն հայկական լեզուով ու ոճով, որի ոգին մեղ հարազատ է, մեր բմբռնողութեան դիւրամտաչէլի: Մեր բոլոր մատենագրութեան մէջ չենք յիշում մի ուրիշ գրուածք՝ որ Փաւստոսի չափ կենդանի եւ բնասանի լեզու ունենայ, որի մէջ հեղինակի ոգին լեզուի եւ չափաւորութեան որեւէ սանձ կարելով՝ յորդաբուշիս դուրս թափուի, եւ իւր կրկնութիւններով, բառերի կուտակութիւններով եւ անկանոնութիւններով մեղ ոչ թէ ձանձրացնէ ու զրուեցնէ, այլ ընդհակառակն՝ ոգեւորէ եւ սիրահարեցնէ իրան: Ի՞նչ օտարազգի բնագիր պէտք է լինի՝ որ այսպիսի յորդահեղեղ, ոգեւոր թարգմանութիւններ ապ. — «Այսպէս պաշարեալք, բնկապճեալք, դերեալք, վանեալք, կրճկեալք, ամենեքեան առ հասարակ յերկիր անկեալք անբարբառ կային, անխաղաք ի տեղւոյն, սրբ էին տոհմը եւ ազգք աշխարհակերք, աշխարհաւերք, ժանդագործք քրմայն.» (Գ. Գ.) — «Եթէ զցայդ եւ զցերեկ նստեալ վարդապետացն եւ ըստ նմանութեան ամպոյն իբրեւ զյորդահեղեղինչ անձրեւայ սաստիկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հասէին՝ ոչ սր ի նոցանէն եւ ոչ մի ոչ, եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ զոյգն յիշատակինչ, եւ ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն՝ եւ ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի.» (Գ. Ժ.) — «Եւ այլ ոչ սր էր, որ զառաջնորդութիւն զլեւաւորութեան քահանայապետութեանն վերակացութեանն որ ատարուական ամեն հրամանատարութեանն կատարեալ՝ պաշտամանն յաջորդէր.» (Գ. Ժ.) — «Եւ

յուսարս ձմերայնոյն, յորժամ կուտեալ դիզեալ զմեծութիւն բազմութիւն թանձրութեան ձեանցն կուտակեալ հիւսեալ ձեանցն ի վերայ ձմերային լերանցն, յայնպիսի լերանց ի վերայ ընդ այնպիսի ժամանակի կամեր ուրեք երթալ ի պէտս ճանապարհի.» (Գ. Ժ.) — «Ի ինդիր անկանէր, զնոյն դոյն ձի, զնոյն նշան, զնոյն պատկեր, բայ ի մեծութենէ, զն այնչափ ուրեք ոչ գտանէր, զնոյն նման զնոյն կերպարանս ճարտուի ճանճիկն դատեալ, եւ հանդերձ հրովարտալօք եւ պատարագօք ի ձեռն մըլեկան Փրսակայն առ իշխանն յԱտրպատական առ Արարողն արձակէր.» (Գ. Ի.) — «Եւ այն բանքն, որ վասն սրոյն ի թագաւորէն ասացաւ՝ վարդապետի յարմարին Պարսից հասանէին ի բերանն շարիկն, շոգմագն, փրանենկն եւ փրազրուսն, փրասպանուն, փրամանիչն Փրսակայ, յայն յաշխարհակորոյս յառնէ անտի... այլ իշխանն Պարսից զթշնամութիւնն զըր ունէր ի ներքոյ՝ խորամանկեալ, ծածկեալ, մեքենայեալ, առագաստեալ բերէր, եւ առնէր սպաս զդաւն կատարել.» (Գ. Ի.) Օրինակներն յաճախելլ աւելորդ է. — ամբողջ Փաւստոսը լի է այսպիսի տեղերով, որոնք իրանք իրանց խօսում են, թէ արտահասում են անփշապէս հեղինակի; եւ այն էլ հայ հեղինակի սրտից, որի խուռն զգացմունքները, անզուսպ երեւակայութիւնը ուղևորէն դուրս են թափում բառերի կուտակութիւններ, ստեղծելով բնորոշ ոճ: Այստեղ չէ նկատուում սառն դատողութիւն, չափուած մտածուած խօսքի ձեւ, որ պէտք է լինէր այն դէպքում՝ եթէ հեղինակն աչքի առաջ ունենար իւր լեզուի ազատութիւնը կաշկանդող յուսական բնագիր: Գժուար է ենթադրել, որ կարծեցեալ յոյն բնագրի հեղինակը եւ նորա հայ թարգմանիչը երկուքն էլ դիմումը կամ պատահաբար անկանոն նախագատութիւններ եւ տարապայման կրկնութիւններ գործածէին. իսկ եթէ նոցանից

մէկը կանոնաւոր ոճ ունենար՝ Փաւստոսի պատմութիւնը այժմեան լեզուական կերպարանքը չէր ունենայ: Սխալ կարծիք է՝ թէ թարգմանիչը դիտմամբ բանեցրել է այս լեզուն, գիբըր ժողովրդին դիւրամբունելի դարձնելու համար: Այսպիսի մի խօսք — «քանզի սովորութիւնն էր Հայոց Բագաւորին Բաղմակն անդէն ընդ նոյն առ նոյն ի նորին որդիսին արհաւել Բաղմակն, որէնք էին, զի թագաւորն Պարսից եւ թագաւորն Հայոց ի միում տախտի բաղմէին, ի միում գաւոյս», (Գ. ԺԳ.) — անշուշտ աւելի դիւրամբունելի կը լինէր՝ եթէ նորագիր սոսիցըրը ամենեւին չլինէին. նոյնպէս վերը բերուած օրինակներից շատերը համառօտուելով՝ միայն կը վատասէին պարզութեան կողմից: — Քննական քերականութեան հեղինակը, որ համառօտ խօսքերով այնքան հմտութեամբ անդամադնել է Փ. լեզուն՝ այսպէս է եզրափակում իւր հայեացքը նորա մասին. «Ամենայն ինչ բնական է (Փաւստոսի լեզուի մէջ), աւանց արուեստի եւ արուեստականութեան, եւ հարկ է բտել՝ հոն ընդ թիւնն է խօսողը: Վերջապէս լեզուաւոր խորին հայկաբան, քերականական տրամաբանութեամբ ճշդիւ ուսմիկ, ոճովն ամենեւին արեւելեան»¹, «օտարազգի ոճէ ազատ է»² — Եթէ Փ. ի պատմութեան լեզուից առ հասարակ պէտք լինի եզրակացութիւն անել նորա հեղինակի ազգութեան եւ սկզբնագրի լեզուի մասին՝ մեր խորին համոզմամբ կարելի է միայն այս եզրակացնել, որ նորա հեղինակն հայ է մինչեւ իւր ուղիղ ու ծուծը, եւ իւր ամբողջ հայութեան սգին թափել ցոլացրել է լեզուի մէջ, որ անփոփոխ բղտում է հոյ սրտից եւ հոյ ուղեղից: Փ. ի պատմութիւնը, լեզուի եւ ոճի տեսակետից, թարգմանութիւն համարելը — չենք ստուծ թիւրիմացութիւն, այլ ուղղակի մեղք է:

¹ Կերածութիւն, էր. 59:

² ԱՊ, 124, Ծանօթ.:

Փաւստոսի պատմութեան հեղինակի եւ սկզբնական լեզուի մասին մի նոր հայեացք է յայտնում Հ. Բ. Սարգիսեանը,¹ այն է, որ «նորա հեղինակը պէտք է որ Գ. դարուն վերջերը ապրող հայ մի եղած լինի, եւ իւր գործը՝ ոչ թէ հայերէն, այլ յունարէն լեզուով շարագրած է, որուն մէջ ապա Ե. դարում, կամ թարգմանութեան եւ կամ մի ուրիշ առթիւ, անձանօթ գրչէ մը այլեւայլ եկամուտ հատուածներ ներմուծուած են»: Հեղինակի հոյ լինելը բանասէր Հայրը հեռեւցնում է սորանից, որ «Սոկրատ, Սոզոմէն եւ Պրոկոպիոս իբրեւ հոյ հեղինակութիւն կը յիշեն այդ երկասիրութիւնը», իսկ յունարէն լեզուով գրուած լինելը հեռեւցնում է սորանից, որ եթէ յունարէն գրուած չլինէր՝ «վերջիշեալ հեղինակներն ոչ կարգաւ պիտի կարենային զայն եւ ոչ այլ անտի հատուածս մէջ բերել. եւ սակայն Պրոկոպիոս ըստ յունարէն բնագրին մէջ բերած է բոլոր Արշակայ պատմութիւնն, եւ ոչ թէ ըստ բերանացի աւանդութեան կամ ըստ հայերէն գրութեան»: Որ Փ. պատմութեան հեղինակը հոյ է՝ դա մեզ համար անտարակուսելի է. բայց Հ. Սարգիսեանի պատճառաբանութիւնը մեզ անհասանական է թուում: Փոփոք օտարազգի անունը շատ բանասէրների վերայ այնքան ազդել է, որ նորա այդ զուտ հոյակական գրուածքը յոյն հեղինակի են վերագրել. արդ կարելի՞ բան է, որ յոյն պատմագիրները յունարէն գրուած պատմութեան վերայ այդ մեկնոյն յոյն լատին Փաւստոս անունը տեւանելով՝ նրան հոյ համարէին: Այդ հեղինակների գործածած «Հայոց պատմութիւն» բառը կարող է վերաբերուել իրանց ազգերի բովանդակութեան, գուցէ եւ լեզուին, բայց ոչ Փաւստոս անունը կրող հե-

¹ Աղաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղանխիկ էր. 298—299:

ղինակի հայազգութեան: Կոյնպէս հիմնաւոր չէ թուում մեզ Փ.ի պատմութեան յունարէն սկզբնազրի փաստաբանութիւնը: Ենթադրելու համար, որ Պրոկոպիոս Փ.ի պատմութեան յունարէն բնագրից է առել իւր պատմածն Արշակ Բ.ի մասին՝ պէտք էր ապացուցանել, որ գոյութիւն ունեցել է այդպիսի յունարէն բնագիր, կամ գոնէ մանրամասն բաղդատութեամբ ցոյց տալ, որ հայերէն Փաւստոսը չէր կարող աղբիւր լինել Պրոկոպիոսին, իսկ քանի որ սոցանից ոչ մէկը եւ ոչ միւսը չէ ապացուցուած՝ առելի հաւանական եւ բնական է կարծել, որ կամ Պրոկոպիոս ինքը հայերէն կարգացած է Փ. պատմութիւնը — քանի որ հայազէտ յոյն ուսումնասիրաններ պակաս չեն եղել. մանաւանդ որ Պրոկոպիոս ծննդեամբ կեսարացի լինելով՝ զիւրաւ կարող էր յարաբերութիւն ունենալ Հայոց հետ, — կամ ուրիշ նորա համար թարգմանել է Փաւստոսից հատուածներ: Մտերաւի եւ Սոլոմոնի մասին չենք խօսում: Գեւ պէտք է ապացուցանել, որ նոքա Փ.ի պատմութիւնից օգտուել են, այնուհետեւ միայն կարող է խնդիր լինել, թէ ինչ լեզուով է եղել նոցա ձեռքի տակ եղած Փաւստոսի բնագիրը:

Նորայր Բիւզանդացու կաթճիքի վերայ — որ Փ.ի մէջ նկատելով մի կողմից խիստ անպարկեշտ տեսարաններ եւ միւս կողմից ծայրայեղ բարեպաշտութիւն, երկու հեղինակ է ենթադրում այդ պատմութեան, մէկը լիտիւրան յոյն աշխարհական, միւսը բարեպաշտ ասորի եկեղեցական՝, — երկար կանգ առնել հարկ չենք համարում: Այդ եղև, ըստ երեւութիւն անմիաբանելի յատկութիւնները զիւրաւ կարող են միանալ մի պարզամիտ, դիւրահաւան «բնութեան որդու» մէջ, որպիսի տիպեր շատ բազմութիւ են մեր գիւղական դասի մէջ, որոնք շատ մի անպարկեշտ բան իւր անուանոյն են ասում

1 «բնասէր», 1887, Ա. եր. 28—29 ե. յ. 2.:

նոյն իսկ կանանց եւ երեխաների ներկայութեամբ, եւ այնքան պարզամիտ են, որ չեն էլ կարող երեւակայել, թէ կայ խօսքի վայելչութեան չափ, կամ իրանց ասածը կարող է վերաւորել մէկի ողջակա հութիւնը: Փ.ի պատմութեան հեղինակն էլ այս տիպերիցն է, որ շատ լաւ նկատուում է անպարկեշտ տեսարանների նկարագրութեան ոգուց: Նա ոչ թէ ցոփաբան է, ոչ թէ հեշտասիրական երեւակայութիւնից է մղուում անպարկեշտ դէպքեր պատմելու, այլ հէնց բարեպաշտական զգացմունքից դրուած պարսաւում է այդպիսի գործերը: Նորա գրածը բնութեցողի մէջ չէ շարժում ուրիշ որեւէ զգացմունք՝ քան հիացում այդ անմեղ, պարզամիտ հազու վերայ, որ «ոչ զիտէ զինչ գործէ»:

Մենք հարկ համարեցինք այս համառօտ տեսութիւնը նուիրել Փ. պատմութեան, լեզուի, գրութեան ժամանակի եւ հեղինակի ազգութեան մասին եղած զանազան կարծիքներին, քանի որ դոքա ամբողջական քննութեան չէին ենթարկուած եւ ներկայացնում էին ըստ երեւութիւն բաւական ծանրակշիւ, միմեանց հետ սերտ կապակցուած հիմքեր՝ այդ պատմութիւնը Գ. դարի յոյն հեղինակութիւն համարելու: Մենք ջանացինք ցոյց տալ, որ այդ հիմքերը խախտու են, — որ բաւական փաստեր չկան այդ պատմութիւնը Գ. դարում գրուած համարելու, որ նորա հեղինակը՝ գրքում յիշուած Փաւստոս հոռոմ եպիսկոպոսը չէ, որ նա չէ գրուած յունարէն կամ ուրիշ օտար լեզուով: Այժմ կը դառնանք այս ուսումնասիրութեան երկրորդ մասին եւ կ'աշխատինք ապացուցանել, որ այդ պատմութիւնը գրուած է Ե. դարի կիսին, հայի ձեռքով եւ հայերէն լեզուով, այսինքն յրեղ հանուրն այն ինչ որ համառօտիւ ծրարել է Հ. Գաթրճեանը մեր արդէն յիշած հաստիտորում¹:

1 «Հանդէս ամսօրեայ», 1889, մարտ:

Բ.

Փառաստանի շահապարտութիւնները Ե. դարի հայերէն գրութեանց — Անտոնիւտութիւններ Ե. դարի անցքերի վրայ. — Անտոնիւտութիւն ժամանակագրութեան. — Հրաշքներ, առանդորութիւններ, վիպական սարք. — Հեղինակի ազգային ոգին. — Եղբայրացիութիւն:

Եթէ մի կողմ դնենք վերոյիշեալ կարծիքները, որոնք հիմնուած են Փ.ի պատմութեան մի քանի կասկածելի եւ աւելցուածային տողերի սխալ բացատրութեան վերայ, եւ աւանց նախառեալ կարծիքի քննենք այդ պատմութեան բովանդակութիւնը՝ բաւականաչափ ուղղակի եւ անուղղակի այնպիսի ցուցումներ կը գտնենք նորա մէջ, որոնք մեզ ուրիշ եզրակացութեան կը հասցընեն այդ պատմութեան գրութեան ժամանակի, հեղինակի ազգութեան եւ սկզբնաղբի լեզուի վերաբերութեամբ:

Անձանօթ հեղինակը խոստաբանութեան մէջ յայտարարելով, որ պէտք է սկսէ խոսքով կրտակից եւ Արթուրի կաթողիկոսից. Գ. ա. գլխում բացատրում է, թէ ինչու է սկսում այդ պատմական կէտից. — որովհետեւ, ստում է, «Մանապրակից եւ Թագէտոս առաքելից մինչեւ Տրդատի եւ Ս. Գրիգորի գործերն ու մահը ուրիշների ձեռքով արդէն գրուած են: Բայց որպէս զի մեր պատմութեան մէջ ընդհատուած չլինի, այլ մի կապ հաստատուի (նախընթաց գրուած քննքի եւ այս պատմութեան մէջ) համառօտակի նշանակում ենք,

ինչպէս թէ մի աղեւս զետեղելով պատի շինութեան մէջ:» Եւ յիրաւի, յաջորդ գլխում (Գ. բ.) հեղինակը մի քանի խօսքերով յիշում է Տրդատին, Ս. Գրիգորին եւ նորա գործակից Արիստակէսին, նոցա մահն ու թաղումը, եւ այնուհետեւ, Գ. գլխից, անցնում է իւր բուն պատմութեան, խոսքով կրտակից ու Արթուրի սկսելով:

Հեղինակի այս ծրագիրն ու բացատրութիւնը ցոյց են տալիս, որ նա ունեցել է ձեռքի տակ «առաքելագան», Մանապրակի եւ Թագէտի, «յակամայից քրիստոնէութիւն ընդունած» Տրդատի եւ Ս. Գրիգորի վարդապետութեան ու գործերի պատմութիւնները, ուստի ինքն աւելարդ է համարել նորից գրել այն ինչ որ արդէն կայ. այլ արժան է դատել սկսել իւր պատմութիւնն ուղիղ այն սեղից, որտեղ կանգ են առել իւր նախորդները: Այս նախընթաց պատմութիւնները թէպէտ հեղինակից յանուանէ չեն յիշուում՝ բայց բարեբախտաբար յայտնի են մեզ: Առաջինն է Վիլյամբանութիւն Թագէտի առաքելոյն¹. երկրորդն է Աղաթանգեղոսի պատմութիւնը: Այս երկու պատմութիւնները հեղինակը ոչ միայն գիտէ, այլ եւ օգտուում է նոցանից՝ իբրեւ աղբիւրներից, առաջինից քիչ տեղ², իսկ երկրորդից շատ անգամ:

¹ Սովերբ, Բ: Այս վիլյամբանութիւնը խմբագրուած է Լաբուրնայի պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնից յետոյ, որովհետեւ յայտնապէս օգտուում է նորանից, երբեմն բառացի հատուածներ իսկ փոխ առնելով նորանից: Խմբագրուած է Ե. գարի առաջին կտում, որովհետեւ Փառաստանի հեղինակը նրան գիտէ: Խորենացին եւս նրան գիտէ եւ բառացի հատուածներ է փոխ առնում (Բ, 14, 17): Խմբագրողն իրան կոչում է «թարգմանիչ» Մամուէլ եպիսկոպոս, որին հրատարակիչները նոյնազանցում են Շմուէլ կաթողիկոսի հետ: Սովերբ Բ, էր. 101. ծան. 27:

² Փառաս. Գ, ժգ. «Մակայն եւ գուք յայնմ» փոխանակ երախտեացն. . . կոչքի փրկական շորհս արքայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», եւ մի քանի անգամ Հայոց հայրապետութիւնը կոչելով «աթոն» եւ «փձակ» Թագէտոս առաքելի. — Գ, ժր, ժգ. Գ, 4:

Այս երկրորդի, այսինքն Ազաթանդեղոսի առնչուած թիւնը Փ.ի պատմութեան հետ՝ առանձին կարեւորութիւն ունի մեզ հետաքրքրող խնդրի համար, ուստի արժէ նորա վերայ կանչ աւելել:

Որ Փ.ի հեղինակն անպայման օգտուել է Աբաթանդեղոսից՝ երեւում է այն բազմաթիւ կարեւոր եւ երկրորդական տեղեկութիւններից, որ նա աւանդում է համաձայն Ազաթանդեղոսի: Այսպէս նա գիտէ, որ Սասանեաններն սպանել են Արաւանին, որի պատճառով հայ Արշակունիները վրէժխնդիր են եղել նոցանից (Գ. ծգ. — հմնոյ. Ազաթ. ա, բ) որ Ս. Գրիգոր Անակի որդին է (Գ. բ — Ազ. ժա). որ նա չարչարուել է Հայերից քրիստոնէութեան պատճառով (Գ. ժգ — Ազթ. զ — ժ). որ Գրիգորի չարչարանքներից յետոյ եկել են Հռիփսիմեանք, չարչարուել են եւ նահատակուել (Գ. ժդ — Ազ. ժդ — ժթ). որ թագաւորը անանական կերպարանք է ստացել, որ եւ առիթ է եղել Հայոց դարձին (Գ. ժզ — Ազ. ի). որ Ս. Գրիգոր քարոզել, վարդապետել է Հայոց (Գ. ա, բ — Ազ. Վարդապետութիւն եւն). որ Քրիստոսի նախավկաների, Գայիանէի, Հռիփսիմէի եւ նոցա գործակիցների վերայ վկայարաններ են շինուել Այրարատեան գաւառում (Գ. ժզ — Ազ. ձգ). որ Ս. Գրիգոր առաջին կաթողիկոսն է եղել Հայոց (Գ. ժ. — Ազ. ձժա եւ յառաջ). որ սովորութիւն է եղել կաթողիկոսութեան ձեռնադրութիւնը կեսարիայից ստանալ (Գ. ժբ. ե. իթ. — Ազ. ձժգ. ձժզ). որ Ս. Գրիգոր սքանչելիքով կործանել է մեհեաններ Տարօնի Աշտիշատում (Գ. ղ. Գ. ղ. — Ազ. ձժգ. — ե). որ նա այստեղ է

¹ Փ.ի եւ Ազաթանդեղոսի բովանդակութեան համեմատութիւնը տես եւ Հ. Յ. Տաշեան, "Ազաթանդեղոս", էր. 151—155: — Յարգելի բանասէրը սակայն Փ.ի տեղեկութիւնները Ազաթանդեղոսից անկախ է համարում. էր. 137, 110. Իսկ էր. 79 Ազաթանդեղոսին համարում է բարեբաղ Փաստոսից:

շինել առաջին եկեղեցին Ս. Յովհաննէսի անունով (Գ. ղ. ժգ. եւն — Ազ. ձժգ). որ այստեղ միջրատութիւն է կատարել եւ ձեռնադրութիւն է արել (Գ. ժգ. — Ազ. ձժե). որ պատուիրել է՝ տարեցատարի այստեղ տօնել սրբերի յիշատակը (Գ. ղ. ժգ. Գ. ժե. — Ազ. ձժե). որ Տրդատ եկեղեցուն նուիրել է կալուածներ, եօթը-եօթը հող (Գ. ժգ. ե. լա. — Ազ. ձժթ). որ Ս. Գրիգոր քաջուել է անապատ ձգնելու (Ջ. ժզ. — Ազ. ձիգ). որ նա ունեցել է երկու որդի, Վրթանէս եւ Արիստակէս (Գ. բ. ղ. — Ազ. ձիգ). որ կրտսերը Ս. Գրիգորից ձեռնադրուել է գործակից է եղել հօրը (Գ. բ. ղ. — Ազ. ձիգ). որ Տրդատ եւ կոստանդիանոս գաշնք են դրել (Գ. իա. — Ազ. ձիգ). որ հրեշտակն սպասաւորելիս է եղել կոստանդիանոսին (Գ. ժ. — Ազ. ձիե). որ նիկիոյ ժողովն է զնայել Արիստակէս, Ս. Գրիգորի որդին (Գ. ժ. — Ազ. ձիէ):

Եթէ ինկատ առնելու լինինք, որ Փ.ի հեղինակը ոչ թէ Լուսաւորչի պատմութիւնն է ուղղում դրել, այլ գանաղան առիթներով եւ տեղերում հարեւանցի է յիշատակութիւն անում նորա մասին՝ տարակոյս այլ եւս չի մնայ, որ նա ծանօթ է Ազաթանդեղոսի պատմութեանն ամբողջապէս, այն պարունակութեամբ՝ որ ունի մեր ձեռքն հասած խմբագրութիւնը, որի դրեթէ բոլոր մասերից ծայրաքաղ տեղեկութիւններ է հաղորդում:

Փաստոսի եւ Ազաթանդեղոսի մէջ եղած այս առնչութեան վերայ ուշադրութիւն է դար-

¹ Հակոտակ ենթադրութիւն անելը, այսինքն թէ Ազաթանդեղոսի խմբագրոյն է օգտուել Փաստոսից՝ անկարելի է, քանի որ Ազաթանդեղոսի մէջ այս տեղեկութիւնները շատ մանրամասն են, եւ միմեանց հետ կապակցուած, եւ քանի որ Փ.ի հեղինակը վկայում է, թէ իրանից առաջ գրուած կայ եղել Տրդատի եւ Գրիգորի պատմութիւնը:

տազնապերդ ի բունաւորաց
քրիստոսեան արար, կորզելով
զնոսաահաւորութեամբ զօ-
րութեամբ փառացն քրիս-
տոսի» (486):

4. «Եւ հրամայեաց իս-
րայել անբ ամ յամբ ի տեղ-
ւոջ յիսրայել ամենեցուն ի
յիշատակ արբանց... զի ինքոս-
թեան քրիստոսեան զօր արժե-
նիքիսն» (472):

5. «Չաւետարանական
ընթացան եւ զվերակացու-
թիւն եկեղեցւոյ սրբոյ շնոր-
հօք Աստուծոյ առանց պա-
կասութեան տանէր. եւ ա-
ռաւել փութայր դուն եւ
դեալ զամենայն որ յոր-
դորելով առ ի բարեացն
քաջալիրութիւն: Չցայդ
եւ զցերեկ պահօք եւ ա-
ղօթիւք եւ ուժգին խնդ-
րուածովք եւ բարձր բար-
բառովք զաստուածապիր
պատուիրանացն զհրամանն
յուշ առնելով զգուշա-
ցուցանէր ամենայն մարդոյ»
(508):

6. «Եւ եղ անդ զհիմունս
եկեղեցւոյն եւ ուղղեաց
սեղան փառաց քրիստոսի:
Չի նախ անբ արար սիգի-
նիւնայ եկեղեցեաց եւ սուրբ
սեղան յանան սուրբ Երրոր-
դութեան» (472):

7. «Մանաւանդ վասն
աստուածածանութեան
նորա առաւել քաջինս ի-
րնդ նմա, սիգիւրդ կայեալ
զհաստան որ ի տէր քրիս-
տոսն էր» (504):

8. «Եւ բազմացոյն իացոյց
սեղանայ եղիստոսեան յամբ

Ինչ եւ զերեզարձ արար,
զորս անբ արարութեան
քրիստոսեան քրիստոսի» (78):

«Իսրայել ի յիշատակ ար-
բանց որ էին անդ, իսրայել
անբ ամբ ետթն անդամ...
ամի ամի յիշատակէ՛ր զօր ար-
նին... իսրայել քրիստոսի» (7):

«Չաւետարանական ըն-
թացան եւ զվերակացու-
թիւն եկեղեցւոյ սրբոյ շնոր-
հօքն Աստուծոյ առանց
պակասութեան տանէր. ա-
ռաւել եւս փութայր գուն
եղեալ յորդորելով զամե-
նեան առ ի բարեացն քա-
ջալիրութիւն: Չցայդ եւ
զցերեկ պահօք եւ աղօ-
թիւք եւ ուժգին խնդ-
րուածովք եւ բարձրակալ
կատարման հաստովքն՝
մերձաւորաց եւ հեռաւորաց
զհոգեւոր եռանդն ածէր»
(13):

«Ի մեծն եւ նախ զա-
ռաջին եկեղեցին ի մայր
եկեղեցեացն ամենայն Հայ-
աստանեայց... զի յար-
նախ անբ շինեալ էր զսուրբ
եկեղեցին եւ սուրբ սեղան
յանան Տեառն» (36):

«Չուխան յիշեալ զսու-
րանցն իսրայել... սիգիւրդ
թեան ի մէջ կայսերն կոս-
տանդիանոսի եւ ի մէջ
թագաւորին Տրդատոյ եւ
ղեալ էր» (55):

«Եւ բազմացոյն զկարգս
պաշտօնեկց յամենայն տեղիս

նայն քառասուն Հայոց էլինս
նախեան իսրայել» (492):

Ելինսն ի սահմանացն
Հայոց, եւ յամենայն քա-
սոս իացոյց տեսուչ եղիս-
տոսեան» (219):

9. «Սարգիստիստ օրհնու-
թեան քրիստոսեան զարեւոտ
եւ մոնղղնօք լուցելովք եւ
ճահիւք բորբոքելովք, սե-
լմանութեամբ եւ բազմ-
ղուարթութեամբ» (481):

«Հանդերձ սարգիստիստ
օրհնութեան քրիստոսեան զար-
եւոտ եւ մոնղղնօք լուցելովք
մամբ եւ բազմօ յիշատա-
կօք զսուրբն յուղարկեցին»
(223):

Չանց ենք անում մէջ բերել ուրիշ համե-
մատութիւններ Ազաթի եւ Փիւսն տեղերից,
որոնք միմեանց նման են ոչ թէ բառերով, այլ
ոճով, բովանդակութեամբ եւ նիւթի դասաւորու-
թեամբ: Վերբ բերուած համեմատութիւններն էլ
բաւական են համոզելու, որ Փիւսն հեղինակն օգ-
տուել է Ազաթանդեղոսի հայերէն խմբագրու-
թիւնից:

Փիւսն պատմութիւնը պարունակում է հա-
տուածներ նաեւ Արքիւնից: Այնտեղ ուր հեղինակը
պատմում է Ս. Յակոբ հայրապետի վերադարձը,
տապանից մասն ստանալուց յետոյ (Գ, Ժ), նա բա-
ռայի, համառօտ կրճատումներով կրկնում է Առ-
բիւնի պատմութիւնը Ս. Մեսրոպի վերադարձի մա-
սին, զբերի զիւտից յետոյ: Ահա՛ այդ հատուած-
ները:

1 Այսպէս են, օր. այն ձորակի նկարագրութիւնը,
որ տեղ Հայոց առաջին մկրտութիւնը կատարուեցաւ,
(Ազաթ. ճժդ-ճժե = Փ, Գ, Ժգ. «Յակն աղբերն —
զմկրտութիւն զօրացն բազմայց»): Ս. Գրիգորի գործունե-
ութիւնը Ազաթանդեղոսի մէջ եւ Ս. Ներսէսինը Փիւսն
(Ազ. ճժթ — ճի = Փ, Գ, Ժ. «բազմացուցանէր զպաշտօ-
նայն — զերեզարձ առնէր»): Աս. հասարակ նկատուում
է, որ Փ. Ս. Ներսէսի ձեռնագրութեան եւ գործունեու-
թեան գլխում (Գ, Գ) քայլ առ քայլ հետեւում է
Ազաթանդեղոսին, իրան օրինակ առնելով Ս. Գրիգորի
ձեռնագրութեան եւ գործունեութեան նկարագրին այս
պատմութիւնից:

1. «Հայոց (առնորդ) թուղթս աւետարդիրս հանդերձ շնորհաբար պարգևատրեմքս, եւ ամենայն եւրոպայի, ի շնորհացն Աստուծոյ ճանաչողսքս լինելը» (Եր. 20):

2. «Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարճանայր յէջս Սինէական լերինն. չասեմք թէ առաւելօքն՝ պակասազոյն: Քանզի յԱստուծոյ առեալ եւ աստուածազիր հրամանն ի բազուկս այրն աստուածատես, ի լեռնէն իջանէր. այլ վասն վրիժազործ ժողովուրդեանն, որոց թիկունք ի տէրունեան. եւ կործան յերկիր, տիրազրուժք յիւրեանց կուռս ձուլածունքն երկիր պազանէին, եւ գնորին հրամանաբերն սրտաուչ սրտաբեկ կացուցին. քանզի ի տախտակացն խորտակելոց յայտնի երեալ տեսանէր բերելոյն թախժութիւն: Իսկ այսմ երանելոյ, վասն որոյ ճառեալքս յարդարին, ոչ բոտ այնմ օրինակի որ անդն գործեցան, այլ ինքն իւրով լցեալ հոգեւոր մտիւթարութեամբ կարծեալ զընդունելոցն յօժարութիւնն, եւ ընդունելոցն յուսով ուրախութեան՝ դասաւորութիւն ճանապարհացն աւետարեաց» (20—21):

3. «Քանզի եւ չկայ ինչ ի վերայ յայտնեօք եւ ծառայանօք զաստուածականն խտտել: Քանզի մոյն Աստուծոյ ամենազօրէ շնորհք արտա-

«Եւ առեալ դառնայր անտի, հանդերձ շնորհաբար պարգևատրեմքս, եւ որք ընդ նմայն երթեալքս, իւրովն ճանաչողսքս լինելը» (Եր. 23):

«Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարթագոյն ցընծայր յէջսն Սինէական լեռնէն, չասեմք եթէ առաւելօքն պակասազոյն: Քանզի յԱստուծոյ առեալ եւ աստուածազիր հրամանն ի բազուկս, այր աստուածատեսիլ ի լեռնէն իջանէր: Այլ վասն վրիժազործ ժողովուրդեանն, որոց զթիկունքն ի տէրունիսն եւ կործան յերեսս՝ տիրազրուժք իւրեանցակուռ ձուլելոյն երկիր պազանէին, եւ նովին զհրամանաբերն սրտաուչ սրտաբեկ կացուցանէին: Քանզի ի տախտակացն խորտակելոցն յայտնի երեւէր բերելեացն թաղժութիւն: Իսկ այս երանելոյս, վասն որոյ եւ ճառեալքս յարդարին, ոչ բոտ այնմ օրինակի որ անդ գործեցաւ. այլ ինքն իւրովն լցեալ հոգեւոր մտիւթարութեամբ կարծեալ զընդունելեացն զօժարութիւնն յուսով դիտաւորութիւնն զճանապարհացն աւետարեաց» (անդ):

«Քանզի յայտնեօք եւ ծառայելովք, աստուծոյն ամենազօրէն արտաբերեալ շնորհքս լինելը» (անդ):

մեայն ազգս երբեքնայ աստուարեմքս» (21):

4. «Որում պարգևատրեմքս լինել յամենայն ժամանակսն յայտնեալսն յարդարեալսն, հայրական շնորհքս եւ սրտաբեկ լինելը» (19): «Նոյն հատուածք կայ եւ Ազաթանդեղոսում՝ ԾժԵ, Եր. 479):

«Սա զհետ հօրն իւրոյ վրիժանայ զառաքելական յարդարելի, հայրական շնորհքս նմանեալ ծնունդս, . . . զամենայն ժամ պարգևատրեմքս Աստուծոյ շնորհքս լինելը» (30):¹

Տարակոյս չկայ, որ այս երկու հեղինակներից Փաւստոսն է բանաբարը Կորինեից: Սա երեւում է շատ նշաններից. — Ա. Փաւստոսի մէջ համեմատուած հատուածները կրճատ են, իսկ Կորինեի մէջ լիակատար. առաջին երեք հատուածք Փ. ի մէջ միմեանց յարդարում են անմիջապէս, այն ինչ Կորինեի մէջ նորա միմեանցից բաժանուած են՝ կարեւոր եւ միայն լրացնող հատուածներով: Երրորդ հատուածք Փ. ի մէջ անյաջող կրճատումի պատճառով անհասկանալի, զրեթէ աղաւաղուած է թուում, եւ նախընթաց երկրորդ հատուածին հետ ամենեւին չէ կապուում. այն ինչ Կորինեի մէջ այս հատուածն իմաստ ունի եւ լաւ կապուում է հեղինակի նախընթաց մտքին հետ, որ Փ. գուրս է ձգել: Բ. Այս հատուածները ոճի մթութեամբ, լեզուի ծանրութեամբ բարբոսիկ Կորինեին են յիշեցնում եւ խիստ հեռու են Փ. ի պարզ, բացառայալ լեզուից ու ոճից: Գ. Երանելի բառը, որ պատկանում է համեմատուած հատուածում՝ Կորինեի սովորական, յաճախ գործածած բառն է Ս. Մեսարոպի համար. այն ինչ Փ. այս բառն ուրիշ անգամ չէ գործածում Ս. Յակոբի համար: Գ. Սո-

¹ Այնպէս անկոյտնի նմանութիւն կայ Ս. Սահակի եւ Ս. Կերսէօսի մահուան եւ թաղման նկարագրութեան մէջ, սկսեալ «Տէր Յիսուս, ընկալ զհոգի իմ» խօսքերից (Կորինե 41—42 = Փ. Ե. Իդ). Ս. Մեսարոպի եւ Ս. Վրթապետի թաղման նկարագրութեան մէջ (Կորինե 45 = Փ. Գ. Ժա):

վորութիւն չունի Փ. իւր պատմական անձնուորութիւններն ու դէպքերը համեմատել Ս. Գրքի անձնուորութեանց ու դէպքերի հետ. այն ինչ Արիւն այս սովորութիւնն ի չարն է գործ դնում:¹

Ասածներիցս հետեւում է, որ Փ. ի հեղինակն օգտուել է նոյնպէս Արիւնի պատմութիւնից:

Արդէն Նորայր Բիւզանդացին յոյց է տուել,² որ Փ. ի հեղինակը՝ Ս. Ներսէսի ձեռնադրութեան ժամանակ աղանի իջնելու պատմութիւնը յարմարեցրել է Եւսեբիոսի պատմածից Փեքիանոսի մասին: Մեզ համար հետաքրքրական լինելով դիտնալ, թէ արդեօք յունարէն Եւսեբիոսից է օգտուել հեղինակը, թէ հայերէն թարգմանութիւնից՝ մէջ կը բերենք այդ հատուածն երկուսիցն եւս:

ԵՆՍԵԲԻՈՍ, (Եկցիւն. պով.)

ՓԱՆՍՏՈՍ

«Յանկարծակի իբրեւ ի բարձանց թռուցեալ առ դաւնի մի. եւ եկն հանգիստ ի վերայ քլոյ նորս, եւ եցոյց զօրինակ զայնր հոգւոյ, որ

«Իջ աղանի սպիտակ ի վերայ սեղանոյն... Բուսուսն ի սեղանոյն եւ հանգիստ ի վերայ նորս...: Կային առ հասարակ ամե-

¹ Գիտնական ֆեոտէր, որ առաջին անգամ համեմատել է ընդարձակ հատուածը երկու հեղինակների մոտ՝ ուրիշ կարծիքի է նոցա բանաբաղութեան վերաբերութեամբ: Նա համարում է, որ «Փաւստոսի նկատմամբ Արիւն է փոխ առնողը. որովհետեւ այս նմանութիւնն յայտնապէս աւելի լաւ կը յարմարի Յակոբոյ Վճինացւոյ վրայ, որ ըստ Փաւստոսի Սարգստ լեռնէ կ'իջնայ, քան Վերոպայ, որ ըստ Արիւնի Միջագետքէն կու գայ» (Հայկ. աշխատասիրութիւնը, էր. 81): Մենք կը նկատենք, որ ընդ հակառակն աւելի վայելուչ էւ բնական է Մովսէսին համեմատել Ս. Մեսրոպի հետ, քանի որ առաջինն աստուածատուր պատգամ բերեց ժողովրդին, իսկ երկրորդը՝ աստուածատուր գրեր, որոնցով նոյն պատգամները թարգմանուեցան, եւ քանի որ երկուսի բերածներն էլ միեւնոյն նպատակին էին ծառայում — կրթելու ժողովրդի մտքն ու բարոյականութիւնը: Մովսէսի եւ Ս. Յակոբի լեռնից իջնելու արգասիքն նմանութիւնը՝ միայն առ թէ է տուել Փ. ի հեղինակին՝ այս հատուածն արտագրելու Արիւնից: — Տես եւ Վարդան Բարձրը, Վեհա, էր. 49:

² «բնասեր», Ա. 37-38:

ըստ նմանութեան մարմնոյ նայն ժողովուրդն զարմարաւնոյ էջ հանգեալ ի վերայ փրկչին մերոյ: Եւ խռովեցաւ առ հասարակ առ զնոսն ի վերայ նորս, թէ Հաճոյ եղեր դու Աստուծոյ... զի նմանութիւն զայնն լաւն նորս եւ ասէին, եղև ամենատուրը Հոթէ Արժանի է դա: Եւ գւոյն, որ ի վերայ Տեառնն երևեցաւ: Ապա ձեռնադրեցին դոս յաւիտեակսս... զի նմանութիւնն «ս-բխան» (Չ. իթ, էր. 478):

նայն ժողովուրդն զարմարեցաւ եւ... առ հասարակ թէ Հաճոյ եղեր դու Աստուծոյ... զի նմանութիւն զայնն լաւն նորս եւ ասէին, եղև ամենատուրը Հոթէ Արժանի է դա: Եւ գւոյն, որ ի վերայ Տեառնն երևեցաւ: Ապա ձեռնադրեցին դոս յաւիտեակսս... զի նմանութիւնն «ս-բխան» (Գ, դ. էր. 73-4):

Չնայելով որ Փ. ի հեղինակը Եւսեբիոսի անպաճառ զուցէ բնական դիպուածի պատմութիւնն ընդարձակել ու զարգարել է՝ այնու ամենայնիւ այդ երկու հատուածի մէջ յայտնի երեւում է լեզուի եւ բառերի մեծ նմանութիւն, որ մեզ թոյլ է տալիս եզրակացնել, թէ Փ. ի հեղինակն օգտուել է նոյնպէս Եւսեբիոսի Եկեղ. պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնից:

Փ. ի հեղինակը խիստ յաճախ օգտուում է եւ Ս. Գրքից, թէ բառացի հատուածներ մէջ բերելով եւ թէ Ս. Գրքի խօսքերով իւր պատմութիւնը հիւսելով, ինչպէս արդէն նկատուած է ուրիշներից: Երկու դէպքումն էլ Փ. օգտուում է Ս. Գրքի անպայման հայերէն թարգմանութիւնից: Օրինակներն այնքան բազմաթիւ են եւ քաջածանօթ, որ հարկ չենք համարում երկարել այս մասին: Նկատենք միայն, որ Գանիէլի մարգարեութիւնից մի ընդարձակ հատուած — «Յիրաւունս անցուցեր դու զայս ամենայն ընդ մեզ... որ փառաւորեալդ ես ի վերայ ամենայն տիեզերաց» (Գանիէլ Գ, 27-45 = Փաւստ. Ե, դ.) — հեղինակը մէջ է բերում Հայոց Թաճաճութիւնը ընթերցուածքի համաձայն, որ բաւական տարբերութիւններ ունի Ս. Գրքի ընթերցուածքից:¹ Յիշենք

¹ Երկու մանկանց այս ընդարձակ օրհնութիւնն ամ

նոյնպէս, որ համաձայն է. Գաթըրձեանի վկայու-
թեան՝ Փ.ի հեղինակն ընդարձակ չափով օգ-
տուել է նաեւ Ս. Բարսիլէ պատարագամարտչի
հայերէն թարգմանութիւնից, եւ «կու տայ մեզի
աս թարգմանութեան վրայ համառօտած պատկեր
մը, որն որ մեր հայ օրինակներուն հետ այնչափ
համեմատ կ'ելլէ. այնպէս որ շատ անգամ կ'ուզլէ
իսկ մեր հիմնական օրինակները:»

Վերոյիշեալ բաղդատու թիւններից տեսնում
ենք, որ Փ.ի հեղինակը յայտնապէս օգտուել է
— Ազաթանդեղոսից, Արրիւնից, Եւսեբիոսի Ե-
կեղեցական պատմութիւնից, Ս. Գրքից, Ժամա-
դրքից, Ս. Բարսիլի պատարագամարտչից, որոնք
բոլորը գրուած կամ թարգմանուած են հայերէն
լեզուով Ե. դարի առաջին կիսում եւ հանում
են մինչեւ Ե. դարի կիսավայրը (Արրիւն, Ազա-
թանդեղոս): Սորանից բնականապէս եղբակացնում
ենք, որ Փատարոսի պարմութիւնը կարող է իրո-ւթ
լինել ոչ վաղ քան հինգերորդ դարի երկրորդ կեսի
սկիզբներում, հաւանօրէն Ազաթանդեղոսի հայերէն
խմբագրութիւնից ոչ շատ յետոյ, որի շարունա-
կոյն է հանդիսանում: Աւելի ուշ ժամանակի
գրուածք չենք կարող համարել նրան, ի նկատի
ունենալով լեզուն, որ սկիզբէն շեջանին է պատ-
կանում, եւ այն՝ որ նոյն դարի ութմական
թուականներին նրան յիշում է Փարպեցին, Փա-
տոս Բուզանդացու գործ համարելով, ուրեմն ծա-
նօթ չլինելով այս պատմութեան գրութեան գաղա-
նիքին:

բողջապէս պակասում է այժման յունարէն օրինակնե-
րում. (բոս ապար. Աստուածաշնչի ընկերութեան):
1 «Հանգ. ամս.» 1889, Մարտ, եր. 42—43: —
Մենք հնարաւորութիւն չունինք բաղդատելու Փ.ին նաեւ
սրբոյ վարքերի եւ վկայարանութիւնների հետ, որոնցից
օգտուած պէտք է լինի հեղինակը, ինչպէս գիտել է Չ.
Ե. Գաթըրձեան: (Անդ:)

Որ յիրաւի Փ.ի պատմութիւնը գրուած է
մեր ասած ժամանակամիջոցում՝ երեւում է նաեւ
հեղինակի մի քանի՝ քողարկուած ձեւով արած
ակնարկութիւններից, որոնք յիշեցնում են Ե.
դարի Հայոց դէպքերը. նոյն իսկ կրօնական հա-
լածանքներն ու պատերազմը: Այս ակնարկու-
թիւնները հեղինակը մէջ է բերում իբրեւ տեսիլ,
գուշակութիւն, անէժք կամ օրհնութիւն. բայց
ներկայ բանասիրութիւնը գիտէ իսկական արժե-
քով դնահատուկ հին հեղինակների այս անմեղ
սովորութիւնը:

Այսպէս՝ Յուսիկին տեսիլքում գուշակուում
է, որ նա ունենալու է արժանաւոր գաւակներ,
որոնք պէտք է լուսաւորեն Հայոց աշխարհը, որոնց
միջոցով Քրիստոս պիտի փառաւորուի շատ լե-
զուներով... նորա մտարժաններից Քրիստոսի հա-
մար ատելութեան եւ նախանձի նշաւակ պիտի
լինին: Յետոյ պէտք է թագաւորէ ստութիւն,
անպիտան, բանասիրու, մտախար մարդկանց պատ-
ճառով, եւ քչերը պիտի մնան՝ որոնք հաստատ
մնան հաւատում. (Գ. Ե. — Ակնարկութիւն
գրերի գիւտի, Ս. Սահակի կրած նեղութիւնների
եւ հաւատուրացների վերայ): — Գանիէլ ձե-
րունին Հայերին յանդիմանելով ասում է. «Արդ
վասն այնչափ ստութեանց ձերոց եւ պղծութեանց
բարձցէ Տէր զթագաւորութիւնդ ի ձէնջ, բարձցէ
եւ զքահանայապետութիւնդ ի ձէնջ.» (Գ, ԺԳ. —
Բացայայտ ակնարկութիւն Արշակունեաց բարձ-
ման եւ Ս. Գրիգորի ցեղից քահանայապետու-
թեան գաղարման վերայ): Յետոյ մանր նկարա-
գրում է այն վիճակը, որի մէջ պիտի գանուին

1 Այստեղ խօսքը չէ կարող միայն Ս. Ներսէսի
մասին լինել, քանի որ տեսիլքում շարունակ գործ է ա-
ծուած յոգնակի ձեւ — նորա, ի նոցանէ, նոցա, որը, նորօր,
ուրեմն խօսքը պէտք է վերաբերի Ս. Ներսէսին եւ Ս. Սա-
հակին միանգամայն, եւ աւելի վերջինին:

Հայերը թագաւորութեան բարձուժից յետոյ, երբ «իբրանց փառքը կարցրած՝ օտար թշնամիների ձեռքը կը մատնուին եւ հպատակութեան լծին կ'ենթարկուին, որ երբեք նոցա վերայից չպիտի վերանայ» : — Ներսէս Մեծը Արշակին անիծելիս՝ նոյնպէս սպառնում եւ գուշակում է Արշակունեաց բարձուժը — «ըմպել ազգիդ Արշակունեաց ղյետին բաժակն. արբէլք, արբեսլք եւ կորձանեսալք, եւ այլ մի եւս կանգնեալք» (Գ. ԺԷ) : — Նոյն Տայրապետը Մուշեղ Մամիկոնեանին օրհնելիս՝ ասում է. «Տացէ քեզ զյաղթութեանն շնորհս զամենայն աւուրս կենաց քոց. ի ձեռն քո եւ ի ձեռն ազգի քո փրկեսցէ զերկիրս Հայոց մինչեւ յաւիտեան» (Ն. ա) , որ հասկանալի է գառնում՝ երբ մտաբերենք Մամիկոնեանների կատարած դերը առաջին կրօնական պատերազմի ժամանակ : Թերեւս նոյն հանգամանքով հարկ լինի բացատրել եւ այն չափազանց զսփեստը, որ հեղինակը տալիս է Մամիկոնեաններին ամէն մի յարմար դէպքում :

Փ.ի պատմութիւնը Գ. դարում յունարէն գրուած համարող բանասէրները գուցէ առարկեն, թէ վերոյիշեալ Հայերէն աղբիւրներից օգտուել, վերոյիշեալ ակնարկութիւնները Ն. դարի վերայ ներմուծել է հայ թարգմանիչը :¹ — Այսպիսի բացատրութիւն մենք ստիպուած կը լինէինք տալ յիշեալ երեւոյթներին՝ եթէ անվիճելի փաստեր ունենայինք, որ Փ.ի պատմութիւնը Գ. դարի գործ է : Իսկ երբ այս կարծիքն, ինչպէս տեսանք, զուրկ է դրական հիմքերից՝ աւելորդ կը լինի վերոյիշեալ առարկութիւնը նոյն իսկ գնելը : Բայց

¹ Այսպէս էլ ենթադրում է Ա. Գարագաշեան Յուսիկ տեսիլքի եւ Գանիէլի անէճքի մասին, (Քնն. պատմ. Գ, 28, 35) : Հ. Բ. Սարգիսեան եւս ընդունում է, որ Փ.ի պատմութիւնը «եկամուտ յաւելուածներու պատճառաւ՝ բոլորովին տարբեր երեւոյթ՝ առած կը տեսնուի այժմ» : Ագաթ., էր. 297 :

եթէ մի րոպէ համաձայնինք էլ այդ առարկութիւնն ընդունելու՝ դարձեալ ստիպուած կը լինինք ասել, որ Փ.ի պատմութիւնը յամենայն դէպս չէ կարող կոչուել թարգմանութիւն, այլ ազատ իմաստասիրական այն ենթադրուած յունարէն պատմութիւնից, որը խմբագրողն ըստ կամի համեմել է սրջափ եւ սրտեղ որ կամեցել է, սխտալ առաջին գլխից, ուր յիշում է Ն. դարի պատմական աղբիւրները, մինչեւ վերջին գլուխը, ուր յիշում է Լուսաւորչի ճգնութիւնը :

Սակայն Փ.ի պատմութեան ներքին հանդամանքները թոյլ չեն տալիս մինչեւ անգամ ենթադրել Գ. դարի նախնական, թէկուզ համառոտ՝ յունարէն սկզբնագիր : Եւ յիբրաի, այս պատմութիւնը չունի այն յատկութիւնները, որոնք բնական, նոյն իսկ անհրաժեշտ պայման են ժամանակակից պատմութիւններին. ընդհակառակն լի է այնպիսի տարրերով, որոնք յատուկ են ուշ ժամանակ դրի առնուած պատմութիւններին :

Առաջին տեսակի յատկութիւնը, որ պահանջում է ժամանակակից պատմութիւնից՝ ժամանակագրութիւնն է, թէկուզ ոչ մանրամասն ու սրտ, բայց գոնէ ստոյգ : Փ.ի պատմութեան մէջ չկայ ժամանակագրութիւն : Նա պատմական անցքերը չէ աւանդում ժամանակագրական յաջորդականութեամբ, անցքերը միմեանց հետ կապելով իրբեւ պատճառ ու հետեւանք. այլ ամէն մի գլուխը նորա մէջ (իսխտ սակաւ բացառութեամբ) առանձին առանձին էպիզոդներ են, որոնք մէկը միւսից կարող են յետ ու առաջ դրուել, կամ դուրս ձգուել՝ առանց սրբէ վնասի պատմութեան ամբողջութեան : Նորա մէջ գլուխները սովորաբար սկսում են «այա», «յետ այսորիկ», «յայնմ ժամանակի» անորոշ խօսքերով : Այս յատկութիւնն արդէն ցոյց է տալիս, որ հեղինակը անցքերին ներկայ է ժամանակակից չէ եղել, որ

նոցա մէջ եղած ներքին կապը զիսնար ու գրէր. այլ ունեցել է կցկաուր տեղեկութիւններ պատմական անցքերի մասին, որոնք դասաւորել է այնպէս՝ ինչպէս որ իրան աւելի հաւանական է թուել: Եթէ այս կցկաուր անցքերի ժողովածուի մէջ երբեմն հարեւանցի յիշուում են ժամանակագրական թուեր՝ դժքա չեն որոշում պատմական ճիշդ ժամանակ, այլ մանաւանդ մատնում են հեղինակի անտեղեկութիւնն այս մասում:՝ Մենք մէջ կը բերենք մի քանի օրինակ, որոնք բաւական են ցոյց տալու Փ.ի ժամանակագրութեան այլանշարակութիւնը, եւ համոզելու՝ որ ժամանակակից հեղինակը անկարող է այդպիսի խորին տգիտութիւն ունենալ իւր պատմած անցքերի ժամանակի վերաբերութեամբ:

Արշակ Բ. ըստ Փ.ի, թագաւորած է Պարսից Ներսէս արքայի եւ Յունաց Վաղէս կայսեր ժամանակ եւ նոցա երկուստեք համաձայնութեամբ ու դաշնագրութեամբ պատերազմից յետոյ, որի ժամանակ կայսրը կազմաւորածառի կերպարանքով լրտեսեց Պարսից բանակը եւ զերի բռնեց Ներսէսի կանանց. (Գ. իա, Գ. ա:) Արդ Ներսէս թագաւորած է 293—302 թուին, իսկ Վաղէս 364—378 թուին. ուրեմն նոքա ժամանակակից չլինելով՝ ոչ կոիւ կարող էին միմեանց հետ եւ ոչ հաշտութիւն անել: Այս անտեղութիւնը վերացրնելու համար՝ հայ եւ օտարագրի պատմագիրներ կարծում են, որ Ներսէս անունը սխալմամբ է գրուած, փոխանակ Շապուհի, կամ Ներսէսը ոչ թէ թագաւորն է, այլ Շապուհի որդին: Սակայն երկու բացատրութիւններն էլ ընդունելի

¹ Ժամանակագրութեան այս բացակայութիւնը Փ.ի մէջ՝ ստիպել է Ա. Գարագաշեանին՝ դիմելու խորհրդարանի օգնութեան, որչափ եւ անհաճոյ է այս նորան, եւ Փ.ի հաջորդած պատմական տեղեկութիւնները ճշգրտել զետեղել խորհրդարան տուած ժամանակագրական շքանակում: Քնն. պատմ. Գ. 4:

չեն: Փ.ի մէջ Ներսէս անունը կրկնուում է երեք անգամ (Գ. իա. Գ. ա, ծր.), եւ երեք անգամն էլ նորան վերադրուում է միեւնոյն դործողութիւնը: Իսկ որ նա Շապուհի որդին չէ՝ երեւում է սորանից, որ հեղինակը երեք անգամին էլ նրան կոչում է Ներսէս արքայ, եւ յիշուի Ներսէս արքան էր (եւ ոչ Շապուհի որդին), որի հետ 296—297ին Հռոմայեցիք պատերազմ մղեցին Գաղերիոսի դորսավարութեամբ, եւ Գաղերիոս լրտեսեց Ներսէսի բանակն ու զերի առաւ Ներսէսի կանանց ու որդոց: Բայց թողնենք Ներսէս արքայի այս անկարելի եւ անբացատրելի միջամտութիւնը Գ. դարի երկրորդ կէսի դործերի մէջ, եւ Արշակի թագաւորութեան ժամանակը, ըստ Փ.ի, որոշենք Վաղէսի ժամանակով, եւ ենթադրենք նրան թագաւորած Վաղէսի թէկուզ առաջին տարում, 364ին: Արդ տեսնենք, ինչ ժամանակագրական տեղեկութիւններ է տալիս պատմագիրը Արշակի մասին:

Արշակի օրով Ս. Ներսէս ձեռնադրուում է կաթողիկոս (Գ. դ. ուրեմն ամենականուխը 364ին): Եւ ուղարկուում է Վաղէսի մօտ պատգամաւոր (Գ. է). ուղղափառութեան պատճառով զրկուում է պատր, ուր մնում 9 տարի (Գ. զ)՝. Վաղէսի մահից յետոյ արձակուում է եւ դալիս Հայաստան (Գ. ժգ.). այս ժամանակ տեղի է ունենում Տիրիթի եւ Գնէլի դէպքը, եւ Արշակ ամուսնանում է Փառանձեմի հետ, որ Սիւնեաց Անդոկ նախարարի դուստրն էր² (Գ. ժե): Սորանից յետոյ տեղի ու-

¹ Մեսրոպ Երեց (Սոփերը, 2, 58) ունի «սփասին», բայց ստույգ ընթերցումն է «սփա ինն», ինչպէս ունի Փ.:

² Այս դէպքը Ներսէսի Յունաստան գնալուց եւ արքայութեան առաջ չէր կարող լինել, քանի որ հեղինակի վկայութեամբ՝ մինչև հայրապետի Բիւզանդիոն դնալը Տիրիթ եւ Գնէլ պատանդ էին կայսեր մօտ, որ Ներսէսին արքայութեան այս երկուսին արձակեց Հայաստան,

նեցաւ պատերազմ Յունաց եւ Պարսից մէջ, որի ժամանակ Արշակ մենակ իւր զօրքով, առանց Պարսիկների օգնութեան, կտորեց Յունաց զօրքը Մծբինի մօտ, որին իբրեւ շնորհակալութիւն՝ Շապուհ կամեցաւ Արշակին ամուսնացնել իւր դստեր հեա. իսկ Անդոկ, տեսնելով տրանից իւր դստեր Փառանձեմին հասնելը արհամարհանքն ու վտանգը՝ խաբէական հնարներով Արշակին փախչել տուեց (Գ, ի.) : Այս փախուտը Շապուհին կատարեցնում է. բայց սա ութ տարի լուռ է մնում, որովհետեւ պատերազմը Յունաց հեա դեռ շարունակուում էր (Գ, իա). իսկ երբ պատերազմը վերջանում է Պարսիկների յաղթութեամբ՝ Շապուհ սկսում է Արշակի դէմ վրէժխնդրութեան պատերազմ, որ տեսում է աւելի քան երեսուն տարի, (Գ, ի, իա.) որից յետոյ Արշակ ստիպուած է լինում զնալ Պարսկաստան եւ անձնատուր լինել Շապուհին, որ նրան Անյուշ բերդն է գնում (Գ, ծդ) :

Թողնելով այս պատմական անցքերի շարժառիթներն ըստ Փ.ի, որոնք աւելի վայելուչ են բովանդակների, մանաւանդ հեքեաթների մէջ, թողնելով ուրիշ բազմաթիւ անտեղութիւնները՝ ուշագրութիւն դարձնենք միայն ժամանակագրութեան վերայ : Ս. Ներսէսի վերադարձը Հայաստան կարող էր տեղի ունենալ ոչ վաղ քան 378 թուին (Վաղէսի մահուան տարին) : Թող հէնց նոյն տարին Արշակ ամուսնանար Փառանձեմի հեա եւ Յունաց զօրքը կտորեր Մծբինի մօտ : Գորանից յետոյ ուրեմն անցնում են Շապուհի Յունաց հեա պատերազմների 8 տարին, ուրեմն, ամենականուխն հաշուելով, մինչեւ 386 թիւր : Սորանից յետոյ

Արշակի սիրտն ամբողջ համար (Գ, ե) : իսկ Գնէլի սպանութեան ժամանակ Ներսէս արքայից վերագործած էր եւ միջնորդում էր թագաւորին՝ խնայել իւր եղբորորդուն :

Շապուհի եւ Արշակի մէջ սկսուած պատերազմները, որ երեսուցից աւելի տարի տևեցին՝ հասնում են ըստ Փ.ի մինչեւ 416—420 թուականները : Այն ինչ ստոյգ յայտնի է, որ Շապուհ Բ. մեռաւ 379ի ամսուր, իսկ Արշակ Անյուշ բերդը դրուեցաւ 368ին :

Որչափ էլ աշխատինք բռնի ճգճելով Փ.ի այս ժամանակագրութիւնը համաձայնեցնել ստոյգ ժամանակագրութեան հեա՝ դարձեալ կարկատանք չի յաջողի, այլ աւելի մեծ պատառուածք կ'առաջացնէ : Գնենք, օրինակ, որ Արշակ թագաւորել է ոչ թէ Վաղէսի, այլ Կոստանդի ժամանակ, 353ին. դնենք Արշակի ամուսնութիւնը Փառանձեմի հեա Ներսէսի Բիւզանդիոն զնալուց առաջ. դնենք Արշակի կարճեցեալ յաղթութիւնը Յունաց դէմ ոչ Վաղէսի մահից յետոյ, այլ 350ին (ըստ Հ. Գաթրքձեանի, որ սակայն կասկածելի է համարում այս դէպքը, Տիեզ. պատմ. Բ. 497), կամ 359ին (ըստ Գարագաշեանի, որ հաւանական է համարում այս, Բնն. պատմ. Գ. 74—80). դնենք Շապուհի Յունաց դէմ մղած պատերազմները վերջացած 364ին, Յովհաննոսի անպատիւ ու ստոր դաշնագրութեամբ : Սորանից յետոյ դարձեալ պէտք է դնենք ըստ Փ.ի՝ երեսուն եւ չորսամեայ պատերազմ Արշակի եւ Շապուհի մէջ, որ կը հասնէ մինչեւ 398 թուականը : Այս երեսնամեայ պատերազմի տարիները չենք կարող սխալմամբ դրուած համարել, քանի որ հինգ անգամ կրկնուում են Փ.ի մէջ — երեք անգամ հեղինակի վկայութեամբ (Գ. ի, իա, ծ.), մի անգամ նախարարների բերանով (Գ. ծա.) եւ մի անգամ Շապուհի (Գ. ծդ) : Ուրեմն դարձեալ տեսնում ենք, որ Փ.ի պատմութիւնը վերիվայր անելով, նորա պատմական անցքերի յաջորդականութիւնը հիմնովին խախտելով հանդերձ՝ ստիպուած ենք այնու ամենայնիւ Արշակին տալ ըստ

Փ.ի աւելի քան քառասուն տարի թագաւորութիւն, այն ինչ նա իսկապէս 20 տարուց էլ պահաւ է թագաւորել:

Որ Փ.ի՝ Արշակի մասին տուած ժամանակագրութեան մէջ թիւրիմացութիւն չկայ, որ նա լըւրջ կերպով Արշակին տալիս է քառասունից աւելի տարի երեւում է եւ ուրիշ կողմնակի տեղեկութիւններից, որ մեզ մատակարարում է այս հեղինակը: Երեւնամեայ պատերազմների մէջ մեծ դեր է կատարել, յաճախ Պարսից զորքին առաջնորդ է հանդիսացել Մերուժան Արծրունին: Տեսնենք, թէ ո՞վ է այս անձն ըստ Փ.ի: — Տիրան, Արշակի նախորդը, Հայր մարդպետի քսութեամբ կտորել է տալիս ամբողջ Արծրունեայ տոհմը. սպասուում է միայն մի ծծկեր երեխայ, Շաւապ, որին Մամիկոնեանները առնում փախցնում են իրանց Տայոց ամրութիւնները, մեծացնում են եւ իրանց տոհմից կին են տալիս, որից դարձեալ սերունդ է Արծրունեայ տոհմը (Գ. Ժբ): Շաւապը յետոյ վրէժ է առնում Հայր մարդպետից, որտի ժամանակ նրան դաւաճանութեամբ սպանելով (Գ. Ժդ): Այս Շաւապի որդին է Մերուժան, որին հեղինակը կոչում է «քեոսրդի Վահանայ ի Մամիկոնեան տոհմէն» (Գ. Ժ: Համեմատել եւ Ե. խդ. — «Սակայն դա մեր եղբայր է» ասում են Մամիկոնեան կանայք Մերուժանի մասին): Քանի տարի էր հարկաւոր, որ Տիրանի ժամանակ ծծկեր Շաւարշը՝ մեծանար, ամուսնանար, որդի ունենար (Մերուժան), որ նոյնպէս մեծանար, Արշակի դէմ ապստամբէր եւ երեւնամեայ պատերազմներում վտանգաւոր հակառակորդ հանդիսանար Հայերի դէմ: Գնենք Տիրանի թագաւորութեան սկիզբը 343ին.¹ դնենք Արծրունեայ կտորածը հէնց նորա թագաւորութեան առաջին տարին. այս թուի

¹ ըստ Ա. Գորագաշեանի, Գ. 4: — Աւելի կանուխ դնել կարելի չէ:

վերայ աւելացնելով դո՛նէ 40 տարի (մինչեւ ծծկեր Շաւապի որդին Մերուժան չափահաս դառնար), կը տեսնենք որ Մերուժանի մասնակցութիւնը երեւնամեայ պատերազմին պէտք է տեղի ունենար Գ. դարի ութնական թուականներում: Այս հաշիւը, ինչպէս տեսանք՝ բոլորովին ճիշդ է ըստ Փ.ի, բայց բոլորովին սխալ ըստ ճշգրիտ պատմութեան:

Մի ուրիշ հաշիւ: Արշակը Փառանձեմից ունենում է որդի Պապ (Գ. Ժե). սա չափահաս դառնալով ամուսնանում է եւ ունենում է երկու որդի, Արշակ եւ Վաղարշակ (Ե. լէ). սոքա էլ չափահաս դառնալով ամուսնանում են եւ միասին թագաւորում (Ե. իդ). որից յետոյ տեղի է ունենում Հայաստանի բաժանումը Յունաց եւ Պարսից մէջ: Արդ Պապ՝ Փ.ի հաշուով՝ չէր կարող ծնած լինել 379ից վաղ (Ս. Ներսէսի վերագարծը Վաղէտի մահից յետոյ, Գնէլի սպանութիւնը եւ Արշակի ամուսնութիւնը Փառանձեմի հետ), ոչ երկու որդի ունենալ առաջ քան 395 թ. իսկ սոցա ամուսնանալը եւ թագաւորելը կարող էր պատահել ոչ վաղ քան Ե. դարի սկզբներում: Այն ինչ՝ համաձայն ստոյգ պատմութեան, Պապ արդէն սպանուած էր 374ին, իսկ Հայաստանի բաժանումն եղաւ 384ին:

Այստեղ էլ աշխատենք ուղղել Փ.ի ժամանակագրական անտեղութիւնները եւ համաձայնեցնենք արտաքին ստոյգ պատմութեան հետ, ենթագրելով Արշակի թագաւորելը 353ին եւ հէնց նոյն թուին նորա ամուսնութիւնը Փառանձեմի հետ. ուրեմն Պապ պէտք է ծնած լինէր ոչ վաղ քան 354ին: Արդ սա թագաւորում է 368ին, այսինքն 14 տարեկան, եւ սպանուում է 374ին, այսինքն 20 տարեկան: Նորա մեծ որդին, Արշակ, որ ծնած պէտք է լինէր ոչ վաղ քան 370ին (իւր հօր դո՛նէ 16 տարեկան հասակում), եւ

փոքրը, Վաղարշակի, որ ծնած պէտք է լինէր ամենականութիւնը 371ին՝ ամուսնանում են, որից յետոյ թագաւորում են 379 թուին, այսինքն ամուսնանում են 7—8 տարեկան հասակում եւ թագաւորում են 8—9 տարեկան: Այս հաշուի անտեղութիւնն ինքն ըստ ինքեան՝ շատ աչքի է ընկնում, մանաւանդ երբ յիշենք, որ Պապ մի քանի մեծամեծ պատերազմներ է մղել Պարսիկների դէմ, բաղմաթիւ պատամբութիւններ նուաճել եւ նորանոր «բարեկարգութիւններ», մտցրել Հայաստանում, Ներսէս Մեծին թուեաւորելուց յետոյ, 14—19 տարեկան խակ հասակում: որ Պապից յետոյ ըստ Փ.ի թագաւորել է Վարազդատ, որին հալածելուց յետոյ Մանուէլ հաշտութիւն է անում Պարսիկների հետ, ապա մի քանի կռիւ է մղում նոցա դէմ, յետոյ եօթը տարի խաղաղութեամբ կառավարում է երկիրը, մինչեւ Արշակին ու Վաղարշակին թագաւորեցնելը:

Տեսնում ենք ուրեմն, որ Փ.ի ժամանակագրութիւնը լիքն է սխալներով: Ժամանակակից պատմագիրը չէր կարող Գ. դարի 50—60ական թուականներում ապրող թագաւորին մի կողմից կապել Ներսէսի հետ (Գ. դար) եւ միւս կողմից նորա թագաւորութիւնը հասցնել մինչեւ Ե. դարի 20ական թուականները. չէր կարող նորան տալ քառասունից աւելի տարի թագաւորութիւն, մինչդեռ նա թագաւորել է 15—19 տարի. չէր կարող վերջապէս այնպիսի պատմական-ժամանակագրական տեղեկութիւններ եւ յաջորդականութիւններ հաղորդել, որոնք յայտնապէս հակառակ են սույոգ պատմութեան: Այս անտեղութիւնները վարագուրելու համար եղած փաստաբանութիւնները կամայական եւ բռնի են, ուստի եւ անզօր:¹

¹ Օրինակ, Ա. Գարագաշեան Արշակի երեսունչորսամեայ պատերազմները Շապուհի հետ հաշուում է «ի մահուանէն Տրգատայ» (Քնն. պատմ. Գ, 104), հակառակ

Միակ բանաւոր բացատրութիւնն այս է, որ հեղինակը ժամանակակից չէ իւր պատմած անցքերին, այլ աւանդութիւններից ու վէպերից է գրում՝ ինչ որ գրում է:

Փ.ի պատմութիւնը չունենալով ժամանակակից գրութեանը անաշխատիւն յատկութիւնը — ժամանակագրական եւ անցքերի յաջորդականութեան ստուգութիւն՝ ընդհակառակն ունի այն բոլոր հանդամանքները, որոնք յատուկ են ոչ-ժամանակակից գրութեանը, այսինքն հրաշքերի կուտակութիւն, աւանդութիւններ, առասպելներ, չափազանցութիւններ: Գիրքը ծայրէ ծայր լի է այս տարրերով, այնպէս որ օրինակներ բերելը աւելորդ աշխատութիւն է: Եթէ մեր յիշողութեան միջով անցկացնենք այս պատմութեան նկարագրած գլխաւոր գործող անձնաւորութիւնները, — Արթանէս, Յուսիկ, Ներսէս, Գանիէլ, Խաչ, Տիրան, Արշակ, Պապ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուէլ, Մերուժան, — կը տեսնենք, որ սոցանից ամէն մէկը զարգարուած է վերոյիշեալ հրաշային եւ վիպական տարրերով, որը շատ, որը սակաւ չափով, ուրեմն եւ ոչ մէկը ճշգրիտ պատմական տիպ չէ ներկայացնում: Նոյն իսկ բուն պատմական անցքերը Փ.ի մէջ մեծ մասամբ կրում են վիպական-գիւցաղներգական գրոյժ եւ սորանով մատնում են իրանց աղբիւրը: Եւ յիրաւի, կարող էր ժամանակակից հեղինակը գրել Արշակի այն երեսնամեայ պատերազմների պատմութիւնը, որոնց մէջ քսանից աւելի անգամ Պարսկաստանից ա-

հեղինակի քանիցս անգամ կրկնած բացայայտ վիպութեան, թէ այդքան տարի Արշակն է մղել պատերազմ: Նոյն հեղինակը զարմանալի ազատութեամբ է վարուում Փ.ի հետ տակույ, թէ «Ըստ Բողոքոյ» թագաւորին Արշակայ եղաւ համութեամբ երկուց թագաւորաց, Կոստանդայ Է-Շապուհայ» (Քնն. պատմ. Գ. 47), այն ինչ ըստ Բողոքոյ (Գ. իս. Գ. ա) թագաւորին Արշակայ եղաւ համութեամբ Վասակի Ե-Ներսէսի:

Հազիւն բանակներ են դալիս Հայոց վերայ, երբեմն 4—5 միլիոն բազմութեամբ, եւ Ասասի զօրավարն ամէն անգամ բարձրին կոտորում է այնպէս, որ նոցանից ոչ մին չէ մնում, “բայց միայն չարագործն Մերուժանն միաձի ճողոպտեալ” փախչում է: Այս կախարհ Մերուժանը 17 անգամ մենակ փախչում ազատուում է ընդ հանուր կոտորածից. ի վերջոյ մօտ 30 միլիոն պարսիկ կոտորելոց յետոյ Արշակ... անձնատուր է լինում Շապուհին: Կարելի է արդեօք ենթադրել, որ ժամանակակից հեղինակն ընդունակ լինէր հաւատարմ եւ պատմելու, թէ Գանիէլ եպիսկոպոսը կոչելով քաղերով անցնում էր ջրերի վերայով. թանձր ձիւների միջով ճանապարհորդելիս՝ ձիւնը յամաքում՝ սեւ հող էր դառնում: Հեռու տեղ ուղեւորուելիս՝ փայլակի նման թռչելով յանկարծակի ուղած տեղն էր լինում. մեռելներ էր յարուցանում, եւ դեռ աւելի մեծ հրաշքներ էր գործում: Այսպիսի հրաշքներ սուրբ անձերի մասին, առասպելական քաջութիւններ ազգային հերոսների մասին կարող են ստեղծուել եւ ստեղծուում են. բայց սորա համար հարկաւոր է ժամանակ, սերունդների յաջորդութիւն, որոնք միմեանցից աւանդաբար առնելով՝ հետզհետէ զարգարէին նախնեաց աւանդած պարզ դիպրւածները: Գերբնական երեւոյթների, առասպելների եւ չափազանցութիւնների ներկայութիւնը որեւէ պատմական գրուածքում՝ մատնում է նորա յետնադոյն ժամանակի գործ լինելը եւ նորա աղբիւրները — աւանդութիւն եւ վէպեր: Հարկաւոր էր առանձին ուսումնասիրութիւն՝ որոշելու համար բովանդակութիւնն ու ծաւալն այն վէպերի եւ աւանդութիւնների, որոնցից հիւսուած է Փ.ի պատմութիւնը: Ներկայ յօդուածի նպատակից դուրս լինելով այսպիսի ուսումնասիրութիւն՝ հարեւանցի միայն կը նկատենք, որ Փ.ի պատմութեան մէջ երեւում են

ժողովրդական վիպասանութեան երեք առանձին դաւառներ. — ա) Հոգեւոր, բ) Արքունական տան եւ գ) Մամիկոնեան տան: Առաջինի մէջ մտնում են Արթուրէս, Յուսիկ, Գանիէլ եւ մանաւանդ Հայոց սիրելի հայրապետը Մեծն Ներսէս, որի պատմութիւնն առանձնապէս զարգարուած է սուրբ Հայրերի, նոյն իսկ Ս. Գրոց անձնաւորութիւնների դիպրւածներով: Երկրորդի մէջ գլխաւոր տեղն է բռնում Արշակը, իւր ամուսնութեամբ Փառանձեմի հետ,² որ այնքան յիշեցնում է Արտաշէսի եւ Սաթիւնիկի վէպը, Արշակաւանի շինութեամբ եւ աւերածով, իւր յաճախակի պատերազմներով Սասանեան ասեղ զօրութեան դէմ, կալանաւորութեամբ ու ողբերգական վախճանով: Երրորդը մեղ ներկայանում է իրեն Մամիկոնեան տան սոսկմային վիպասանութիւն, որտեղ գովասանութեամբ աւանդուում էին այդ նախարարութեան ծագումնու պատմութիւնը, Մամիկոնից եւ Կոնակից սկսեալ մինչեւ Մանուէլ: Այստեղ էլ գլխաւոր հերոսն է Ասասի օպարապետը, Արշակի դայեակն ու անբաժան ընկերը նորա թագաւորութեան սկզբից մինչեւ Անյուշ բերդը, մի տիպար անվեհեր քաջութեան, հայրենասիրութեան եւ անձնանուէր

¹ Նորա ձեռնագրութեան դնալն ու վերագառնալը՝ Լուսուորչին. ձեռնագրութեան ժամանակ աղանի իջնելը՝ Փերիանոսին. Հայաստանում կատարած գործերը՝ Լուսուորչին ու Մեսրոպին. Աւղէսի հիւանդ որդու դիպրւածը՝ Ս. Բարսեղին. արտորը՝ շատ հայրապետների արտորին. Նպատի վերայ աղօթելը՝ Մովսէս մարգարէին (Եղեց, Ժէ, 8—13). մահը եւ թաղումը՝ Ս. Սահակին: Թերեւս նաեւ անապատ կղզում հրաշքով կերակրուելը՝ Իսրայելացոց մանանային եւ ջրին՝ անապատում. Արշակաւանի անէճքը՝ Յովնան մարգարէի քարոզութեան նիւտուում: — Ս. Ներսէսի վարքում Փ.ի հեղինակն էլ իւր կողմից շատ բան ունի աւելցրած:

² Մի աղօս ակնարկութիւն Տիրիթ-Փառանձեմ վէպի գլխութեան մասին կարծես երեւում է հեղինակի այս խօսքում. “Եղեւ նա (Փառանձեմ) մայր ողբոցն, եւ ձայնարկութիւն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել զիրսն արփանացն Տիրիթայ, զակն գնելն” եւն: Գ. Ժն:

տիրասիրութեան:՝ Գուցէ այս աղբիւրներէց դուրս
 հեղինակն ունեցած լինի եւ գրաւոր պատմական
 աղբիւր, որ եթէ եղել է՝ չէ ունեցել էական նշա-
 նակութիւն եւ տիրապետող ոյժ գրքի սգու,
 բնաւորութեան, ոճի ու ծաւալի վերայ, այլ ծա-
 ռայել է իբրեւ օժանդակ երկրորդական աղբիւր
 իւր վկայական եւ վկայաբանական աղբիւրների
 պակասը լրացնելու:

Այս ազգային վկայատնութիւններն ու
 վկայաբանութիւններն են եղել մեր կարծիքով
 այն գլխաւոր աղբիւրները, որոնցից անձանօթ հե-
 ղեակը, — ինչպէս նորանից առաջ Ագաթան-
 գեղոսի խմբագիրը եւ նորանից յետոյ քերթողա-
 հայրը, — հիւսել է իւր պատմութիւնը: Այս
 տեսակէտից միայն նայելով՝ մեզ հասկանալի կը
 դառնան Փ. ի պատմութեան ներքին եւ արտաքին
 բնորոշ յատկութիւնները — տարադէպ գործերը,
 որոնք ծիծաղելի են իսկական պատմութեան մէջ,
 ժամանակագրութեան բացակայութիւնը կամ ան-
 ստուգութիւնը, անձնաւորութիւնների շփոթու-
 թիւնը մէկը միւսի հետ, էպիգոգական, անկապ
 դրւելները, լեզուի ժողովրդական ոգին, ձոխ
 նկարագրական, բազմաբառ բայց պարզ ոճը եւն:

Ո՞վ է այս անձանօթ հեղինակը. — չլի-
 տենք. բայց որ նա հայ է՝ մենք տարակոյտ չունինք:
 Մենք արդէն յիշեցինք, թէ ինչպէս նա բարձր
 տիտղոսներ է տալիս Հայոց թագաւորներին, ինչ-
 պէս բնական, կենդանի, ժողովրդական է նորա
 լեզուն, որ թարգմանական լեզուի կապանքները
 չէ կրում:¹ Աւելցնենք սյուտեղ նորա մի քանի

1 Մեզ թուում է, թէ երեսնամեայ պատերազմ
 ներքի էպիգոգների մէջ հեղինակը պահպանել է վէպին
 յատուկ արտայայտութեան ձեւը, կաղապարը. — «Ապա
 դայր... (այբբան բիւրու): — Ապա եւանէր զօրավարն Աա-
 սակ... զամենայն ընդ սուր հանէին, բայց միայն Մերու-
 ժանն... փախէր միաձի:»

2 Մինչեւ անգամ արուեստական պաճուճանքներ ու

ուրիշ յատկութիւնները, որոնք միայն հայ հեղե-
 նակը կարող էր ունենալ: Նա չափազանց նախան-
 ձախնդիր է ազգային փառքին ու պատուին. հայր
 նորա հաւատով անպարտելի է: Ամբողջ պատմու-
 թեան մէջ, որ լեքն է հարիւրաւոր պատերազմների
 յիշատակութեամբ ու նկարագրիւններով՝ Հայերը
 ոչ մի անգամ չեն յաղթուում ճակատամարտի
 մէջ, այլ միշտ յաղթում են, այն էլ մեծ մասամբ
 թշնամու բանակին անմի անելով: Եթէ թշնամին
 արշաւում է Հայաստան, կոտորածներ է անում,
 գերի է տանում, այդ լինում է միայն այն դէպ-
 քում՝ երբ թագաւոր չկայ, կամ նա աշխարհի
 ուրիշ կողմումն է գտնուում, կամ ուրիշ բանով է
 զբաղուած լինում. բայց ճակատ առ ճակատ
 կռուելիս՝ Հայերը միշտ կոտորում են սանապատիկ
 ու քանապատիկ բազմաթիւ թշնամուն: Նորա
 պատմութեան մէջ գործող հայ թագաւորների
 վախճանը յայտնի է — Տիրան գերի է տարուում
 Պարսկաստան. Արշակ Անյուշ բերդում է մեռ-
 նում. Պապ սպանուում է Յունաց կայսեր հրա-
 մանով: Բայց հեղինակին ազգային հպարտու-
 թիւնը թոյլ չէ տալիս ճանաչել կամ գրել, որ
 նոցա այս տեսակ վախճանի պատճառը նոցա տկա-
 րութիւնն է: Ո՞չ. ամէն անգամ մի անակնուճելի
 դիպուած է պատահում, որի առաջ անդոր է ամե-
 նագորաւոր մարզն անգամ. — մէկին դաւաճանու-
 թեամբ բռնում են՝ երբ զորքը բացակայ է լինում.
 միւսին Շապուհ «մեծաւ անբախտը եւ պատարա-
 գօք, հրովարտախօք եւ սիրով», իւր մօտ է կան-
 չում՝ երբ բոլոր նախարարներն էլ նորանից ձեռքն-

բառախաղեր է պարունակում. — «Մեծապարգեւ մեծա-
 պատիւ մեծարեք», «Չճերութեան պատիւն պատուակալ
 պատուականութեան», «Չճեա նորա նորին նմանին չար-
 շարեցին վասն նոյն նորին իրաց», «Տաց ձեզ ձեան ի ձեան
 ի ձեան ձեր», — «Ճանապարհ ընդ Եղլերու է. եւ մեծապէս
 խորեայ Մերուժանն, արուստեղ ընդ բանն», եւն: (Գ.
 Ժ, Խա. Գ, ԺԳ. Գ, Ժ, Ե. ԻԳ):

Թափ են եղել, երկարատեւ պատերազմներից ձանձրացած . երրորդին խարդախութեամբ սպանում են սեղանի վերայ: Նա Հայոց զօրքը, նորա սարքն ու կարգը, հայրենասիրութիւնն ու տիրասիրութիւնը նկարագրում է զմայլմունքով. — “Չորեք-հարիւր հազար զօր կուռ վառեալք, որ ընտիրք եւ պատերազմողք էին, լի արութեամբ արուեստաց նահատակութեանն. նիզակաւորք, սուսերաւորք, աղեղնաւորք անվրէպք, կորովիք . վաղրաւորք, սակրաւորք, որք ոչ գիտէին զերկիւղ զանդիտելոյ յարանց յախոյանց . համակ հեծելազօրք զհահաւորք, պատենաղէք, սաղաւարտաւորք, դրօշաւորք, կազմ նշանաւորք, բազմաձայն փողարօքն” (Գ. Ի): “Եւ գտան ի ժամանակին անդ ընդ ձեռամբն զօրավարին Աստակայ արք գործոց իբրեւ վաթսուն հազար, ընտիրք եւ պատերազմողք, որ միամտք եւ միասիրտք էին միաբանութեան գործոցն պատերազմն, հասանել մարանչել ի վերայ որդւոց եւ կանանց իւրեանց, եւ ի վերայ աշխարհին զնել զանձինս իւրեանց մինչեւ ի մահ եւ ի վերայ աշխարհին եւ դաւառացն բնակութեան. հասանել մարանչել ի վերայ եկեղեցեացն իւրեանց, ի վերայ ուխտին պաշտամանն որբոց եկեղեցեաց իւրեանց, ի վերայ հաւատոյ ուխտին անուան Աստուծոյ իւրեանց, փոխանակ բնակ տերանց իւրեանց Արշակունւոց” (Գ. ԻԳ): “Չամենայն ախոյեանն, զոր ի ճակատուն յայն սպանանէին՝ (զօրքն Հայոց)՝ նուիրէին իւրեանց առաջի թագաւորին Արշակայդե զամենայն զոր սպանանէին՝ ասէին. Արշակայ թագաւորին մերոյ զոհ լիջիր: Եւ յորժամ Հայոց ազատանայն ախոյենացն նիզակաւորացն ռազմ աւարտեալ յարձակեալ զգօրն Պարսից նիզակաւորքն առեալ ընկենուէին՝ ասէին. Առ Արշակ քաջ” (Ե. Ե): “Նոյն իսկ Շապուհ զմայլում է Հայոց զօրքի քաջութեանն ու տիրասիրութեանն վերայ. “Յորժամ Հայոց նիզակաւորքն առաջի կարգէին —

պատմում է նա իւր իշխաններին — այսպէս յարձակէին, որպէս զբառն մի բարձր եւ կամ որպէս զաշտարակ մի հաստաբետ, հզօր եւ անշարժ... զարմացեալ եմ ես ընդ մտերմութիւն միամտութեանն հայաստան գնդին ընդ տիրասիրութեանն... երանի որ Հայոց գնդին տէր իցէ, այնպիսի տիրասեր եւ միաբան միամիտ զօրացն” (Ե. Ե): Հեղինակը անհուն սիրով սիրում է Արշակունի թագաւորներին, որոնց շարունակ կոչում է “բնակ տեալք” աշխարհին, որոնց համար Հայերը պարտաւոր են իրանց անձր զոհել, արիւն թափել: Ո՛վ որ Արշակունի թագաւորի դէմ ապստամբում է կամ դաւ է լարում՝ հեղինակը բառ չէ գտնում նրան հայհոյելու: “Ատանշան”, “չարագործ”, “պիղծ”, “անօրէն”, “մեղաւոր”, “կախարհ” — այս անուններով է նա կնքում Մերութանին: Նա չէ կարող զսպել իւր զայրոյթը Փիսակ Սիւնու դէմ, որ իւր թագաւորի վերայ քսութիւն արաւ. “Այր մի անարգ, որ ոչինչ պակաս քան զդեւ էր մոլութեամբ... զայս ամենայն լուսաւ Արարդ-Շապուհ ի կատաղախօս, ի շնաբերանն Փիսակայ... բանքն յունկն զօրավարին Պարսից հասանէին ի բերանոյ շորիկն, շողմոզն, տիրանենկն եւ տիրադրութն, տիրասպանուն, տիրամատնիչն Փիսակայ, յայն յաշխարհակորոյս յառնէ անտի” (Գ. Ի). եւ այս այն դէպքում՝ երբ Փիսակ մատնել է մի թագաւորի՝ որին ինքը հեղինակը կոչում է անպիտան եւ անմիտ թագաւոր (Գ. ԺԳ, ԺԵ): Այն սքանչելի առասպելը, որ հեղինակը պատմում է իբր տեղի ունեցած Արշակի կայանաւորութեան ժամանակ (Գ. ԺԳ), ցոյց է տալիս, թէ հեղինակն ինչ կոյր հաւատ ունէր Հայոց հողի ու ջրի զօրութեան, հայ թագաւորի անպարտելիութեան վերայ իւր բնիկ երկրում: Գրաստամտի պատմութիւնը, որ բոլոր աշխարհային պատիւներից լաւ է համարում՝ մի օր միայն մտիթարել իւր բնիկ տիրոջ, բանտար-

կուած Արշակին, եւ նորա անձնասպանութիւնից յետոյ ինքն էլ չէ ուզում այլեւս օր ու արեւ տեսնել. Վասակի, Մուշեղի եւ Մանուէլի գործերը, զօրքի անձնազահութիւնը — սոքա բոլորը արտայայտում են հեղինակի հայեացքն ու իդէալը — անպայման սէր եւ հաւատարմութիւն դէպ ի Արշակունի հայ թագաւորները:

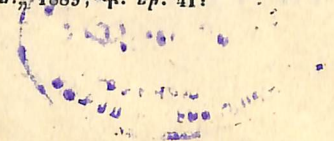
Այսպիսի մի հեղինակ, որ խորին համաթիւն ունի հայ ժողովրդի բարքերին եւ հաւատալիքներին,¹ որ Հայաստանի տեղագրութեան այնպէս ծանօթ է, ինչպէս քիչերը մեր պատմագիրներին, որ դիտցել է Հայոց ազգային պատմական վէպերն ու նոցանից օգտուել, որ ամենայն սիրով սիրում է Հայոց «բնիկ», Արշակունիներին, Հայոց «մեծ», «քաջարանց» թագաւորներին, որ Հայոց զինուորական եւ ազգային պատուին այն աստիճան սիրահար է եւ նախանձախնդիր — այսպիսի հեղինակն, ասում ենք, չէ կարող լինել օտարազգի. նա հայ է եւ մարմնացում Հայոց ազգային ինքնաճանաչութեան, անափառութեան համող պատուասիրութեան, հաւատալիքներին — ամբողջ հայ սգուն:²

Այս հայ մատենագիրը (գուցէ մէկը Ս. Մեսրոպի աւագ աշակերաններից, որոնց առանձին գրուածքները չեն յիշատակուում), Ե. դարի միջակայքում, օգտուելով գլխաւորապէս հայ անգիր ու գրաւոր աղբիւրներից՝ հիւսել է իւր ազգային պատմական վէպը, այնպիսի լեզուով՝ որի մէջ ցուլանում է ժողովրդական-վիպական ոգին: Բայց ժամանակի սովորութեան համեմատ, աւելի զբքի յաջողութիւնը դիտելով՝ ծածկել է իւր անունը,

1 Գ. Ի. Տգ. Ե. իւ. իւ. 19. 104. 2. ք. 17:

2 Գեղեցիկ է բնորոշել այս հային՝ Հ. Գաթրուճեան.

«Բուն հայ հոգին բուսած, բոլոր հայ երկիրը թգաւ ու բլաւ չափած, ամեն մէկ տողին մէջ իր հայրենակցաց գաղափարաց գունով անձ մարդն կրելով հեղինակին:»
«Հանդ. ամս., 1889, Գ. եր. 41:

եւ իւր գրուածքը վերագրել է այնպիսի մարդու՝ որի անունը կարող էր գրաւական լինել իւր պատմութեան հաւատարմութեան: Այսպիսի անձ է եղել հեղինակի կարծիքով՝ ծերունի հուռով Փաւստոս եպիսկոպոսը, Ս. Ներսէսին ձեռնադրողը եւ նորա գործակիցը, Գ. դարի դէպքերին ժամանակակիցը, որին եւ դիտամբ կոչում է «ժամանակագիր մէծ պատմագիր», «ժամանակագիր Յուռ», իւր անձն ու ազգութիւնը վարագուրելու եւ իւր պատմութեան յարգը բարձրացնելու համար: Այսպէս է վարուել եւ հեղինակին ժամանակակից մի ուրիշ մատենագիր, թերեւս նորա ընկերներից մէկը, իւր պատմութիւնը վերագրելով Տրդատի քարտուղար հուռով Ագաթանգեղոսին: Այսպիսի կեղծիք են մեր մատենագրութեան մէջ՝ նաեւ ասորի Մաք-Աբասն ու Չենոբը:

Եթէ ուղիղ է մեր այս տեսակէտը՝ ուրեմն բանասիրութեան հերթական խնդիրը պէտք է լինի՝ ուսումնասիրել Փ. Ի պատմութեան աղբիւրները, գրաւոր եւ անգիր, սահմանել անգիր աւանդութիւնների ու վէպերի գաւառները զբքի մէջ, որոշել Հայոց այս կրօնական-աշխարհական Շահնամի մէջ վիպականը պատմականից, առասպելականը իրականից, եւ այնուհետեւ միայն օգտուել նորանից՝ պատմական եւ ազգագրական աշխատութիւնների մէջ: Իսկ առանց այսպիսի նախապատրաստական ուսումնասիրութեան Փ. Ի-ի իբրեւ ստույգ պատմութիւնից օգտուելը վաղաժամ է եւ սխալ եղանակացութիւնների կր բերէ:

I. ... .. - I

II. II

III. III

IV. IV

a. O Babini u Anzovskij ... ..

To C-Marm. I. 374-382, Anzovskij

Ac. 382-385, 3. v. Marak's

Spore I. 386-387, 386-387

Ac. 387-391, Anzovskij

O I. ... ..

II. ... .. (428)

c. ... ..

Parasit. ... ..

d. ... ..

Babini - ... ..

... ..

Typ. ... ..

... ..

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0361217

